

डॉ. श्मिता दामले

सूर्यपुत्र

लोकमान्या

सूर्यपुत्र लोकमान्य

डॉ. स्मिता दामले

बाबागं गाधर रिक्के .

चार शब्द

लोलकातून (प्रिझ्म मधून) सूर्यकिरणं आरपार गेली की त्यातले सप्तरंग उजळून निघतात. कै.सदाशिव विनायक बापट यांच्या लोकमान्य टिळकांच्या ' आठवणी आणि आख्यायिका ' या दोन खंडांचंही तसंच आहे. स. वि. बापटांनी चिचटपणे, अफाट मेहनत घेऊन ह्या आठवणींच्या रूपाने लोकमान्यांना आपल्यासमोर कायमचं जिवंत केलं. शब्दकळांचा एक पुतळाच जणू! ह्या आठवणी लोकांकडून गोळा करण्यासाठी त्यांनी साडेतीन हजार जोडकार्ड लोकांना पाठवली. त्यातल्या फक्त १७ कार्डांना उत्तरं आली. त्यातील ९ लोकांनी आठवणी पाठवायची वचनं दिली. ५ लोकांनी दुसऱ्यांकडे बोटं दाखवली आणि उरलेल्या तिघांकडून फक्त औपचारिक मजकूर आला. पण बापटांनी चिकाटी सोडली नाही. अनेक लोकांना गाठून त्यांच्याकडून आठवणी काढून घेतल्या. दुसऱ्या खंडाच्या वेळी साडेसहाशे लोकांना शोधून त्यांच्याकडून आठवणी काढून घेण्यासाठी २८७२ पत्रं लिहिली. आणि विशेष हे की प्रत्येक मजकूर छापील न करता प्रत्येक पत्र हाताने लिहिलं. त्यांच्या या अफाट परिश्रमांमुळेच आज आपल्याला लोकमान्य कळत आहेत. स. वि. बापटांचे उपकार अगणित आहेत.

लोकमान्यांवर भरपूर लिखाण झालं. न. चिं. केळकरांनी चरित्र खंडांमधे खूप लेखन केलं. त्या सर्वांमधून लोकमान्यांचे सप्तरंग, नव्हे- सहस्रकिरणं झगमगून बाहेर पडली. पण लोकमान्यांच्या बालपणापासूनची माहिती त्यात मिळत नाही. त्याचं देशकार्य, त्यांचे विचार, त्यांचे अग्रलेख, इंग्रजांशी लढण्याचा त्यांनी घेतलेला वसा, ह्याचा तो इतिहास आहे. ' राष्ट्रपुरुष टिळक ' आणि ' स्वराज्य हा माझा जन्मसिध्द हक्क आहे ' असं म्हणणारे लोकमान्य एवढी दोनच वाक्यं लोकमान्यांबद्दल माहीत असलेल्या आताच्या पिढीला लोकमान्यांची जवळून ओळख व्हावी म्हणून हा लेखन प्रपंच! माझे थोरले बंधू आणि गुरु कै. डॉ. वा. द. दिवेकर यांच्याकडून मला लोकमान्यांच्या आठवणींचा दुसरा खंड फार मौल्यवान इस्टेटीच्या रूपाने मिळाला होता पण पहिल्या खंडासाठी पुणे ग्रंथालयात जाऊन त्यातल्या निवडक आठवणी लिहून काढतांना ते रोजचे पाच पाच तास पुण्यवान होऊन गेले.

स. वि.बापटांच्या पुस्तकाव्यतिरिक्त, न. चिं. केळकर, शि. ल. करंदीकर यांच्याही लेखनाची मदत झाली. कै. डॉ. वा. द. दिवेकरांनी लिहिलेल्या लोकमान्यांच्या लंडनमधील वास्तव्याच्या पुस्तकाचाही लोकमान्य कळण्यास लाभ झाला. दिवेकरांना लंडनच्या मुक्कामात लोकमान्यांनी वापरलेलं बसचं तिकीटही पहायला मिळालं. जन्मभर लोकमान्यांना आयुष्य स्वस्थपणे घालवू न देणाऱ्या इंग्रजांनी ही सेवा मात्र फार छान केली. या चरित्रात कंसात दिलेले विचार माझे आहेत. एका अर्थाने लोकमान्यांच्या व्यक्तिगत आयुष्यातील फक्त महत्वाच्या घडामोडींचा हा सारांश आहे. लोकमान्यांची निदान एवढी तरी माहिती हवी इतपतच ही तोंडओळख आहे. त्यामुळे, सुरत काँग्रेस - होमरुल अशा राजकीय पटलावरच्या त्यांच्या आयुष्यातील महत्वाच्या घटनांचा त्यात विस्तृत उल्लेख नाही. कारण तो देशाचा इतिहास आहे.

या पुस्तकाचं सुंदर मुखपृष्ठ शैलेंद्र परांजपे यांनी तयार केलं. तेवढीच त्यांच्या हातून लोकमान्यांची सेवा करण्याचं भाग्य असं वाटतं.

हे लेखन सर्वांना आवडेल याची पूर्ण खात्री आहे.

डॉ. स्मिता दामले.

smitasahas67@rediffmail.com

sahasdamle341@hotmail.com

Mobile: 9867364634

सूर्यपुत्र लोकमान्य

सूर्याला लोकमान्यता लोकमान्यांच्या एवढी की लोकमान्य सूर्याएवढे तेजस्वी ?
दोन्ही खरं.

कोकणातल्या दापोलीजवळच्या चिखलगाव गावात टिळक खोतांचं घराणं चार-पाच पिढ्यांपासून स्थायिक झालेलं होतं. त्याच घराण्यातल्या पार्वतीबाई नावाच्या एका तपस्विनी बाईने पुत्रप्राप्तीसाठी सूर्याची खडतर आराधना केली. योग्य समयी प्रसूत होऊन पुत्ररत्न जन्मले. २३ जुलै १८५६, आषाढ कृष्ण षष्ठी, सूर्योदयानंतर दोन घटिका, या दिवशी रत्नागिरीच्या सदोबा गोरे यांच्या वाड्यात हे बाळ जन्माला आलं. बाळाचं नाव पाळण्यात “ केशव ” ठेवण्यात आलं. आई लाडानं बाळ म्हणायला लागली आणि त्याच नावानं हे बाळ जगप्रसिध्द झालं. आईने प्रेमाने ठेवलेलं नाव हे शास्त्राने ठेवलेल्या नावापेक्षा कमी योग्यतेचं नाही, हे स्वतः चिरंजीवांनीच ठरवलं आणि कायमचं स्वीकारलं.

त्या बाळाचं नाव बाळ गंगाधर टिळक.

गंगाधरपंतांना पहिल्या तीन मुली झाल्या. बालवयात लग्न करण्याचा तो काळ होता. लोकमान्यांच्या जन्माच्या वेळी थोरल्या मुलीचं लग्न झालेलं होतं. तिचाच मुलगा धोंडोपंत विद्वांस पुढे आपल्या मामाचे कायमचे उजवा हात बनले. लोकमान्यांचे वडील गंगाधरपंत शिक्षण खात्यात इन्स्पेक्टर. सगळे त्यांना नाना म्हणत. त्यांच्या तरुणपणी रत्नागिरी हे गाव इंग्रजी, मराठी आणि संस्कृत शिक्षण फार चांगलं शिकवलं जाण्यासाठी प्रसिध्द होतं. मुंबई युनिव्हर्सिटीत पहिल्या प्रथम जे एम.ए. झाले ते रामकृष्ण भांडारकर हे त्या रत्नागिरीच्या शाळेत हेडमास्तर होते. त्या शाळेत लोकमान्यांचे वडील गंगाधरपंत हे गणित शिकवत. त्यामुळे लोकमान्य आणि भांडारकरांचा वडिलकीच्या नात्याचा अकृत्रिम जुना स्नेह. गंगाधरपंत गणितात फार हुशार होते. “ सर्क्युलर ट्रिगॉनॉमेट्री ” वर त्यांनी पुस्तक लिहिले होते ते फार प्रसिध्द होते. व्याकरणावरही त्यांनी पुस्तक लिहिले होते. लोकमान्यांना तेव्हा सगळे रत्नागिरीतले लोक “ गुरुजींचा बाळ्या ” याच नावाने ओळखत. लोकमान्यांना त्याचे वडील पहाटे पहाटे उठवून अमरकोशाचे तीनही खंड आणि इतर संस्कृत श्लोक, पुरुषसूक्त, पाठ करून घेत. इतरही पौराणिक ग्रंथांचा परिचय करून देत. घरी कुणी गणिती आला की गंगाधरपंत त्यांना बाळला गणितं घालायला सांगायचे. बाळही तोंडीच ती गणितं सोडवत असे.

लोकमान्य पाच वर्षांचे झाल्यावर १८६१ च्या दसऱ्याच्या मुहूर्तावर त्यांना रत्नागिरीच्या शाळेत घातलं. १८६४ साली त्यांची आठव्या वर्षी मुंज झाली. त्यानंतर दोन वर्षांनी १८६६ मध्ये गंगाधरपंत असिस्टंट डे. इन्स्पेक्टर होऊन पुण्यात आले. आणि मुलाचं शिक्षण पुण्यात सिटीस्कूलमध्ये सुरू झालं. दोन वर्षात लोकमान्यांनी तीन इयत्ता पार केल्या. त्याच वर्षी १८६६ मध्ये लोकमान्यांच्या आईचं निधन झालं.

मुलगा तेजस्वी. उगवत्या सूर्यबिंबासारखा. गणित आणि संस्कृत विषयावर अफाट पकड. सगळेच विषय सोपेच वाटत त्याला. सगळं तोंडपाठ. सगळंच त्याला सहज सोपं होतं. प्रखर बुद्धी जन्मजात मिळाली होती. शिक्षकांनी गणित सोडवायला दिलं की लोकमान्य ते तोंडीच सोडवत, पाटी कशाला पाहिजे असं वर उलट मास्तरांनाच विचारत.

शाळेत १२-१३ वर्षांचा असतांनाची गोष्ट. पाच ओळींच्या लेखनामध्ये संत शब्द तीन वेळा आला. बाळने तो तीन प्रकारे लिहिला. संत-सन्त-सन्त. मास्तरांनी एक शब्द बरोबर दिला, दोन चूक. आजवर शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना हेडमास्तरांकडे न्यायची पध्दत. पण ती मोडली आणि १२ वर्षांचं ते पोर आपल्या न्यायासाठी शिक्षकांना घेऊन हेडमास्तरांकडे गेलं. आणि त्यानं आपलं खरं करून घेतलं. हेडमास्तरांनी तीनही शब्द बरोबर ठरवले. ज्या काळात घरातल्या वडीलधाऱ्यांसमोर बोलण्याची हिंमत नसायची त्या कालात हा मुलगा शिक्षकांशी भांडत होता. न्याय्य मागणीसाठी. ही गोष्ट आजही घराघरात माहीत आहे.

एकदा मास्तरांनी एका संस्कृत श्लोकाचं भाषांतर केलं आणि मुलांना पाठ करायला लावलं. हे चिरंजीव गप्प बसले होते. “ तू श्लोक का नाही म्हणत आहेस ? ” मास्तरांनी विचारलं. टिळक म्हणाले, ‘आपण स्वतः केलेलं भाषांतर पटकन लक्षात राहतं. मी माझं भाषांतर करून पाठ करीन.’ दहाव्या वर्षापर्यंत त्यांचं साध्या श्लोकांच्या पलिकडचं संस्कृत अध्ययन झालंच होतं. ते स्वतः घरी असल्या सोप्या श्लोकांचं भाषांतर करायचे. शाळेतलं संस्कृत खूप सोपं होतं. विषयाचा पूर्ण अभ्यास करायचा आणि मग स्वतःला पटेल ते करायचं हेच जन्मभर चाललं. या बाळचं गणित आणि

संस्कृत पराकोटीचं उत्तम. त्यामुळे वर्गातली मुलं त्यालाच आपल्या अभ्यासातल्या समस्या सांगायची आणि विषय समजावून घ्यायची. बाळलाही मुलांना शिकवण्याची मोठी हौस. एक दिवस एका मुलाने काहीतरी खोडी काढली. हेडमास्तर संतापले. जेकब त्यांचं नाव. खोडी करणारा मुलगा सापडेना तेव्हा सगळ्या मुलांना दोन दोन छड्यांची शिक्षा सुरु झाली. बाळने सर्व मित्रांना छड्या घेऊ नका म्हणून सांगितलं. पण मुलांनी छड्या खाल्या. बाळचा नंबर आला. हात पुढे न करता छडी घ्यायला नकार देत बाळ ठामपणे उभा राहिला. गुन्हा केला नाही तर शिक्षा का म्हणून ? हेडमास्तर आणखी संतापले. जेकब मास्तरांनी बाळला बाहेर घालवलं. त्याबरोबर त्याच्या मागे सगळी मुलं निघून गेली. हेडमास्तर एकटे वर्गात राहिले. परत एकदा जेकब यांच्याशी भांडण झालं तेव्हा लोकमान्यांनी ती शाळा सोडली आणि बाबा गोखल्यांच्या शाळेत जायला लागले. जेकब यांनी जेव्हा शाळा सोडली आणि कुंटे हे हेडमास्तर झाले तेव्हा हे वीर परत पहिल्या शाळेत आले.

जिथे अन्याय, तिथे संघर्ष. हाच वसा पुढे तरुणपणीही इंग्रजांच्या परकी सत्तेशी चालू राहिला.

वयाच्या १५ व्या वर्षी, इ.स. १८७१ च्या वैशाखात लोकमान्यांचं लग्न लाडघरच्या बाळांच्या घराण्यातल्या तापीबाईंशी झालं. लग्नानंतर त्यांचं नाव सत्यभामा ठेवलं. गंगाधरपंतांनी आपले मित्र असलेल्या या बाळांकडे आपले आठ हजार रुपये व्याजबट्ट्यासाठी ठेवले होते. त्यांचा या लोकांशी जवळचा स्नेह. लोकमान्यांचं लग्न करायचं ठरलं तेव्हा या मित्राने आपली बहीण लग्नाची आहे, तुमच्या मुलास करून घ्या असं सुचवलं. गंगाधरपंतांनी काशीस असलेल्या आपल्या वडिलांचा सल्ला घेतला. बाळला सुस्वरूप मुली सांगून येत आहेत... हुंडाही चांगला मिळेल, तर काय करू असा सल्ला विचारला. वडिलांचं उत्तर आलं..“ बाळांचं घराणं चांगलं आहे.. माणसं चांगली आहेत.. आपल्याला तेच हवं, शिवाय आपले पैसेही सुस्वरूप राहतील. त्यांचीच मुलगी करा.”... हे बाळांचं चांगुलपण काय होतं?.. तर त्याकाळी चोरट्यांच्या उपद्रवामुळे लोक आपले दागिने खुणेने धान्याच्या डब्यांमधे रात्री खुपसून ठेवायचे आणि सकाळी काढून घ्यायचे. एकदा सकाळी भिकारी दारी आला. त्याला ओंजळभर तांदूळ घालायला घरातला पुरुष बाहेर आला आणि त्यात एक दागिना निघाला. तांदळाबरोबर जे काही जाईल ते धर्मादायच असा निर्वाळा बाळांनी दिला आणि भिकार्याला दागिना मिळाला. एरवीचा दानधर्म, पाहुणचार चालूच होता. (त्याकाळात दागिने ग्रॅम मधे नसून शेर आणि तोळ्यांमधे असायचे.)

सत्यभामाबाई म्हणजे साक्षात साध्वी. हा सूर्य त्यांच्या पदरात बांधला पण त्यांची झोळी विरली नाही. आयुष्यभर त्यांनी लोकमान्यांना साथ दिली. त्यांना चार मुलगे, तीन मुली झाल्या. मोठा विश्वनाथ, तरुणपणी प्लेगच्या साथीत गेला. वामन लहानपणीच वारला. राम आणि श्रीधर मात्र जगले. मुली लग्न होऊन सासरी गेल्या. थोरली मुलगी कृष्णाबाई ही नाशिकचे पुढारी वकील गंगाधर केतकर यांचे चिरंजीव विश्वनाथ यांना दिली होती. मथुरा साने आणि दुर्गा वैद्य अशा तीन मुली.

लोकमान्यांच्या घरची सगळ्यांचीच राहणी अगदी साधी होती. घरात आचारी, घरगडी नसे. झाडलोट करायचं काम कचेरीतलाच मुलगा करी. घरात पाहुण्यांची सदा वर्दळ असे, त्यांची व्यवस्था धोंडोपंत आणि त्यांचे बंधू गंगाधरपंत करीत असत. येणाऱ्या जाणाऱ्याला चहा देणं चालूच असे. घरातलं सगळं सामान दोन-चार गाड्या भरतील एवढंच होतं. लोकमान्यांची आरामखुर्ची, एक पुस्तकाचं कपाट. २ खुर्च्या, आणि एक डेस्क. सत्यभामाबाईंचे कपडे साधेच असत. चीट, जरतारी कपडे त्यांनी कधीही वापरले नाहीत. त्यांनी घराचा उंबरठा कधीही ओलांडला नाही. घरच्या माणसांखेरीज, येणाऱ्यांपैकी कुणाशीही संभाषण केलं नाही. ओळखीच्या बायकांशी बाहेरच्या ओटीवर बसून गप्पा मारलेलं कुणीच कधीही पाहिलं नाही, इतकंच काय, निकटच्या लोकांनाही त्यांचा आवाज कधी ऐकायला आला असेल की नाही कुणास ठाऊक ! सकाळच्या जेवणाला पोळी असे पण रात्री मात्र सगळीजणं भातच खात. लोकमान्यांची येऊन जाऊन श्रीमंती चैन म्हणजे उन्हाळ्यात बर्फ घातलेलं सोडा वॉटर किंवा जिंजरेड. लोकमान्यांचा पोशाख फोटोत जो दिसतो तोच, आणि तीच ती पगडी. देशाचा संसार करणाऱ्या आपल्या पतीला तुरुंगात जातांना सत्यभामाबाईंनी पाहिलं. मंडालेची सहा वर्षांची शिक्षा झाली तेव्हापासून सत्यभामाबाई कायम जाडेभरडे लुगडे नेसल्या. त्यांनी हातात कायम काळ्या बांगड्या घातल्या आणि गळ्यात काळ्या मण्यांचं मंगळसूत्र. एकही दिवस बाहेर पडल्या नाहीत. लोकमान्य मंडालेला गेल्यावर चार वर्षांनी या मधुमेहाच्या दुखण्याने गेल्या. सान्या जगाला लोकमान्यांच्या सुंदर आठवणी, तर सत्यभामाबाईंच्या किती आठवणी असतील ? (आपल्या संस्कृतीत थोर लोकांच्या पत्नींना लोकांच्या दृष्टीने काहीच किंमत नसते. मग ती सावरकरांची पत्नी असो, लाला लजपतराय यांची नाहीतर अगदी अलिकडच्या वेणूताई चव्हाण असोत !) लोकमान्य मंडालेहून आले तेव्हा सत्यभामाबाईंचं निधन होऊन दोन वर्षे झाली होती. लोकमान्य वाड्यात राहायला लागल्यावर एक चित्रकार त्यांना भेटायला आला आणि त्याने स्वतः काढलेलं सत्यभामाबाईंचं चित्र लोकमान्यांना दिलं. त्या चित्राकडे पाहात असतांना

धोंडोपंत म्हणाले, “ किती हुबेहुब आलय नाही ” त्यावर लोकमान्य म्हणाले, “ पण यावं तसं नाही आहे. ” तेव्हा धोंडोपंत म्हणाले की मला तर हुबेहुब वाटतंय. पाठोपाठ भरलेल्या आवाजात लोकमान्य म्हणाले, “ अरे ती तुला जास्त माहीत की मला ? ” दौरे, प्रवास, तुरुंगवास, यात आयुष्यभर बाहेर राहिलेले उत्तुंग हिमालयासारखे लोकमान्य राष्ट्रपुरुष असले तरी मनाने सत्यभामाबाईचेच होते.

१८७२ मध्ये जलोदराने लोकमान्यांचे वडील, गंगाधरपंत वारले. तेव्हा लोकमान्य १६ वर्षाचे होते. त्यासालच्या डिसेंबरमध्ये लोकमान्य मॅट्रीक झाले आणि १८७३साली डेक्कन कॉलेजात आले. अवघड गणितं फक्त सोडवायची आणि पास होण्यापुरते मार्क मिळवायचे, हाच वसा कॉलेजमध्येही चालू राहिला. लोकमान्य पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजमध्ये शिकायला लागले. पण कधीही नोटबुक्स भरल्या नाहीत. घोकंपट्टी केली नाही. रात्री जागरणं करून अभ्यास केला नाही. नेमकं हवं तेवढंच वाचायचं. मग दिवसभर हिंडायचं.

पहिलं वर्ष ‘ देवाला देण्याकरता ’ ठेवलं. मोठं पोट, डोकं लहान, हातपाय बारीक, अशी तब्येत सुधारायचा हेतू होता. टर्म वाया जाऊ नये म्हणून वर्गात जाऊन बसायचं एवढंच. सकाळ सगळी तालीम करण्यात, २०० जोर बैठका काढण्यात, नदीवर पोहण्यात जायची. तासन् तास पोहायचं. एकेक तास उताणं तरंगायचं आणि तेव्हाच हातांनी भाकरी खायची...मग बोटिंग करायचं.. एकट्यानेच बोट वल्लवत दूरपर्यंत जायचं. रात्री कुठेही कसंही चालत राहायचं आणि परतायचं. दूध प्यायचं.. पचवायचं. वसतीगृहातल्या मुलांना इतकं छळायचं की त्यांचं नाव डेव्हिलच पडलं. छळायचं म्हणजे काय ? थंडीवाऱ्याला घाबरणाऱ्या मुलांना त्रास द्यायचा. त्यांना जोर बैठका करायला लावायचं. मागच्या बाजूने वर चढून खोलीत शिरायचं आणि व्यसनी मुलांना पकडायचं. कॉलेजमध्ये असतांना सोवळं नेसून जेवणाऱ्यांचा एक क्लब होता. एकदा काही ब्रात्य मुलांनी त्यांचं सोवळं लपवून ठेवलं. लोकमान्यांनी जेवायला जायच्या आधी सोवळं शोधलं पण मिळालं नाही, तेव्हा आंगोळ करून आल्यानंतर ओल्या कपड्यांनीच जेवायला बसले. हा इतर मुलांचा खोडसाळपणा त्यांच्या लक्षात आलेला होता. ते वरकरणी न दाखवता ते जेवले आणि खोलीवर गेले. संध्याकाळी सर्व मुलं फिरायला, खेळायला बाहेर पडल्यावर ते प्रत्येकाच्या खोलीत पार्टीशनवरून उड्या मारत आत शिरत आणि कड्या लावून दुसऱ्या खोलीत जात. सगळी मुलं रात्री घरी आल्यावर कुणाचंच दार उघडेना. दार फोडायची वेळ आली तेव्हा सगळ्यांना लोकमान्य हसत उभे असलेले दिसले. सकाळच्या आपल्या खोडीचा हा वचपा आहे हे कळायला त्यांना वेळ लागला नाही.

लोकमान्य स्वतः उन्हाळ्यात गरम कपडे आणि थंडीत पातळ कपडे घालून बसायचे. का तर स्नायूंची सहनशक्ती वाढली पाहिजे. डेक्कन कॉलेजमध्ये असतांना एकदा कॉलेजच्या गच्चीवर सगळे विद्यार्थी जमले होते. पेशवाईतल्या पराक्रमाच्या गप्पा रंगात आल्या होत्या. तेव्हा एका मुलाने, आत्ता इथून नाहीसे व्हायची वेळ आली तर कोण काय करेल असं विचारल्याबरोबर सगळी हे कसं शक्य आहे असं म्हणाली. लोकमान्यही त्यांच्यातच होते. मी असं करीन असं म्हणत त्यांनी अचानक काचा मारला आणि १४/१५ फूट खाली उडी मारली. सगळे दचकले आणि त्यांचे हातपाय मोडले असतील या कल्पनेने बघायला गेले तर ते आरामात जिऱ्याने वर येत होते. ही एवढी संपदा त्यांनी एका वर्षात कमावली. त्यांच्या देहयष्टीत आमूलाग्र बदल झाला. पण.....परिणाम व्हायचा तोच झाला. एफ. वाय. नापास पण शरीर सुदृढ. आयुष्यभर तुरुंगात राहायची तजवीज पूर्ण झाली होती. वाटेल ते कष्ट उपसायला शरीर कणखर बनलं होतं.

डेक्कन कॉलेजमध्ये केरोपंत छत्रे आणि प्रो.शूट हे दोन प्रोफेसर विद्यार्थ्यांचे आवडते होते. केरूनाना छत्रे फार मोठे गणिती आणि ज्योतिषी. ग्रहांचे वेध स्वतः घेणारे. देशी-विदेशी गणितात पारंगत. सूर्याचे डाग आणि पाऊस यांच्यात काहीतरी संबंध आहे हे दाखवून देणारा निबंध त्यांनी लिहिला. लोकमान्य त्यांचे अतिशय लाडके. तिथे फॉरेस्ट नावाचे शिक्षक त्यांना शिकवायला होते. त्याचं इंग्रजी चांगलं होतं पण गणित शिकवायला अयोग्य होते, म्हणून दुसऱ्या लायक माणसाची नेमणूक करावी असा, सर्व विद्यार्थ्यांनी मिळून एक अर्ज प्रिन्सिपॉल साहेबांकडे न पाठवता कलेक्टरकडे केला आणि पहिली सही ज्याची असेल त्याला पकडले जाईल म्हणून विद्यार्थ्यांनी आपल्या सहा वरतुळाकार केल्या. आणि हे डोकं होतं अर्थात लोकमान्यांचं. तरीही सर्व मुलांना शिक्षा झाली आणि एक वर्ष परीक्षेस बंदी आली.

एकदा शरीर कमावल्यानंतर लोकमान्य परत अभ्यासाकडे वळले. एफ. वाय. ची परीक्षा पास झाले. आणि १८७५ मध्ये नंतर एक टर्मपुरते मुंबईच्या एलफिन्स्टन कॉलेजमध्ये दाखल झाले. ते १८-१९ वर्षांचे असतांना एलफिन्स्टन कॉलेजमध्ये शिकत होते. तेव्हा तिथले त्यांचे गणिताचे प्रोफेसर हॅथोर्नथ्वेट यांनी एकदा गणितातली हुशार मुलं निवडून त्यांना कठिणातली कठीण गणितं घातली. लोकमान्यांना इतरांपेक्षा कमी मार्क मिळाले. प्रोफेसरांनी लोकमान्यांना बोलवून त्यांना सांगितलं,

“ तुमच्या निष्काळजीपणामुळे तुम्हाला हे मी कमी मार्क देतो आहे पण तुमची गणितातली हुशारी असामान्य आहे.” नंतर त्यांनी लोकमान्यांना सांगितलं की मी केंब्रिज युनिव्हर्सिटीची जर्नलस् आपून गणितं सोडवत असतो. ती मला सोडवून द्या. बघा जमतात का!. लोकमान्य खोलीवर आले आणि एका बैठकीत त्यांनी ती सगळी गणितं सोडवून दुसरे दिवशी प्रोफेसरांच्या हातात वही ठेवली. प्रोफेसर खूष झाले आणि म्हणाले,

" Oh good chaps, I never thought, you were capable of solving them, in such an intelligent method.

पण ह्या प्रोफेसरांचं शिकवणं लोकमान्यांना फारसं रूचलं नाही. ते परत डेक्कन कॉलेजला आले. आणि पुढे स्वतःचा स्वतःच गणिताचा अभ्यास करून १८७६ साली, बी.ए. ची परीक्षा पास झाले तेही पहिल्या वर्गात. हे हॅथॉर्नथ्वेट प्रोफेसर जेव्हा लोकांना, ‘ह्याला मी घडवलं, हा माझा शिष्य आहे’ असं सांगायला लागले तेव्हा लोकमान्यांनी त्यांना, “ मी केरूनानांचा शिष्य आहे ” असं ठणकावून प्रोफेसरसाहेबांचा रोष ओढवून घेतला आणि त्याची जबर किंमत लोकमान्यांना एम. ए. च्या परीक्षेच्या वेळी मोजावी लागली. प्रो. हॅथॉर्नथ्वेट ह्या परीक्षेला परीक्षक म्हणून आले आणि त्यांनी लोकमान्यांना नापास केलं. त्यामुळे १८७७ साली ते गणिताची परीक्षा नापास झाले. मग मात्र तिथे परत वळले नाहीत. त्यानंतर दोन वर्षात एल.एल. बी चा अभ्यास करून ती १८७९ मध्ये पदवी घेतली. या दोन वर्षांमध्ये मुलं जेव्हा कायद्यांचाच फक्त अभ्यास करत होती तेव्हा सगळीकडे नीजानीज झाली की शांतपणे मध्यरात्रीपर्यंत लोकमान्य हिंदू धर्मशास्त्र आणि हिंदू लॉचा अभ्यास करत असत.

असं हे सूर्यबिंब,.... आभाळ कोसळलं तर मी त्याच्या छातीवर उभा राहीन असं ठणकावून सांगणारा,... असा हा दुर्दम्य पुरुष ..इंग्रजांचा भावी कर्दनकाळ ठरलेला.. साऱ्या भारतीयांचा भावी लोकप्रिय नेता..स्वराज्य स्थापनेची आग हृदयात घेऊन राजकारणाच्या क्षितीजावर अवतरला.

लोकमान्य हा एवढाच शब्द उच्चारला तरी कोणत्याही भारतीयांच्या डोळ्यासमोर लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळकच येतात. त्यांची पगडी, अंगरखा, धोतर, आणि उपरणं हीच त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची आणि त्यांच्या जनमानसातल्या कीर्तीची ओळख. भारतातल्या जनतेला जागवून, स्वराज्य मिळवण्याच्या चळवळीचं महत्त्व त्यांच्या मनावर बिंबवून, त्यांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव करून देऊन इंग्रजांशी लढण्यात त्यांनी आयुष्य वेचलं. वेद, धर्मशास्त्र, गणित, कायदा, विज्ञान यात अफाट प्रखर बुद्धीमत्ता, मनस्वी गती असूनही स्वराज्य मिळवण्यासाठी त्यांची तळमळ त्यांना भारतीय स्वराज्याच्या चळवळीत लोटायला कारण झाली.

मनस्वी बेडर आणि कणखर स्वभाव, प्रचंड आत्मविश्वास, हातात घेतलेलं काम पूर्णपणे स्वतःच तडीला न्यायची तळमळ, जे काम हातात घेतलं त्याचा पूर्ण अभ्यास करून त्यावर तुटून पडणं. थोडक्यात, स्पष्टपणे एकेका मुद्याचं स्पष्टीकरण देत विरोधी पक्षाला नामोहरम करणं, माणसाला जपणं, त्यांच्यासाठी त्यांना समजेल अशा भाषेत त्यांना ज्ञान करून देणं हे त्यांचे ठळक गुण.

टिळक म्हणजे कुशाग्र बुद्धी, काम करण्याची राक्षसी कर्तृत्वशक्ती, सभ्य साधेपणा, बहुश्रुतता, चैनीची निष्ठुर अनासक्ती, वादकुशलता, सरकारी अधिकाऱ्यांशी धिटार्ईचे वर्णन, आपण केलेले कोणतेही विधान खरेच हे दाखवण्याची विलक्षण हातोटी, लोकांना न दुखवता, प्रसंगी त्यांना आवडेल असंच बोलून लोकमत आपल्या बाजूने करण्याची विलक्षण चतुराई, लोकांसाठी पदरचा पैसा खर्च करायची तयारी, यामुळे ते विद्वान, सामान्य, गरीब, कोर्टकचेरीच्या जाळ्यात अडकलेले राजकारणी, या सर्व थरातल्या सर्वांना आपल्या पदरचा पैसा खर्च करून मार्गदर्शन करीत असल्यामुळे, आणि स्वराज्यासाठी इंग्रजांशी भांडून तुरुंगवास भोगायला तयार असल्यामुळे साऱ्या भारतीयांच्यात लोकप्रिय झाले होते.

लबाडी, भारताची लूट, भारतीयांच्यात भांडणं लावण्याची बदमाशी हे इंग्रजांचं खरं रूप होतं. जाती भेद आणि हिंदू - मुस्लिम फुटीवर त्यांनी आपला स्वार्थ साधला. हिंदू मुस्लिम तेढ मोगल अमदानीत नव्हती. हैद्राबादच्या निजामाचा दिवाण विठ्ठल सुंदर महाराष्ट्रातला ब्राह्मण. शिवाजी महाराजांच्याकडे विजापूरचे पठाण चाकरीत घ्या म्हणून विनवायला आले, तेव्हा गोमाजी पानसंबळ यांनी शिवरायांना सल्ला दिला होता..राजा सर्वांचा आश्रयदाता. त्यांना चाकरीत घ्या. त्यामुळेच मोगल भारतात आले, रमले आणि इथल्या मातीशी एकरूप झाले भारतात सामावून गेले. पण इंग्रजांच्या बाबतीत तसं झालं नाही. म्हणूनच त्यांना “ चले जाव ” म्हणावं लागलं. त्यांनी भारतातल्या लोकांच्यात भांडणं लावून एकमेकांना एकमेकांविरुद्ध वापरलं आणि राज्य केलं. इंग्लंडमधल्या रेल्वेसाठी भारतातलं खनिज जाऊ लागलं. भारतातली जंगलं तोडून साफ होऊ लागली आणि ते लाकूड रेल्वेच्या स्लीपर्ससाठी बोटींमध्ये भरलं जाऊ लागलं. कापसाच्या गाठी इंग्लंडच्या

कारखान्यासाठी नेणाऱ्या बोटी बंदरावरून सुटू लागल्या. भारताची लूट सुरू झाली होती. खरं तर जेव्हा सारा भारत इंग्रजांच्या पुढे हांजी हांजी करत होता, तेव्हा त्यांचं रूप ओळखण्यात जे काही थोडे लोक होते. त्यांच्यात लोकमान्य सर्वात पुढे होते. म्हणूनच ब्रिटीशांची जितकी म्हणून पळापळ करता येईल तेवढी ते करत.

ब्रिटीशांविरुद्ध लढण्याची त्यांची रणनीती काय होती, हे कळलं तर त्यांच्या चतुराईलाही सलाम करावा लागेल.

कायद्याचा कीस काढत राजकीय खटल्यांमध्ये ब्रिटीश कोर्टात न्याय मिळवण्याचा लोकमान्यांना फार रस होता. ब्रिटीशांशी सतत लढता, मात्र त्यांच्या न्याय व्यवस्थेवर तुमचा विश्वास कसा यावर त्यांनी दिलेल्या उत्तराने आजही इंग्रजांना हादरा बसेल. कारण त्यांना खरं कारण कळेल. लोकमान्य म्हणाले,

“ माझा न्याय संस्थेवर विश्वास आहे. माझा हा विश्वास अनाठायी आहे असं खूप लोक म्हणतात. पण त्यांना खरं कळत नाही. ब्रिटीश लोक जात्याच कायद्याचे अभिमानी आहेत. अन्याय करायचा असला तरी ते कायद्याच्या चौकटीत करतात. तेव्हा त्यांच्या या शास्त्राचा त्यांच्याच विरुद्ध मी उपयोग करतो. प्रिन्सीपलपर्यंत भांडत जाण्यात, किंवा कायद्याचा कीस काढतांना मला त्यांच्या स्वभावाचं हिडीस रूप लोकांपर्यंत पोचवायची संधी मला मिळते. कोर्टात मला त्यांच्याविरुद्ध बोलता येतं, एवढी संधी काय कमी झाली का? लोकजागृती करण्याचं ते अमोघ शस्त्रच आहे. ”

जुन्या राजवटी आणि नवीन राजवटीत हाच फरक आहे असं त्यांचं मत होतं. आदिलशहाच्या किंवा औरंजेबाच्या दरबारात लगेच फाशीची शिक्षा झाली असती, किंवा तोफेच्या तोंडी दिलं असतं. पण हे इंग्रज खटला चालवतात. त्याची जगभर प्रसिध्दी होते. त्या प्रसिध्दीला राज्यकर्त्यांनाही घाबरावं लागतं. ही मेख लोकमान्यांनी बरोबर ओळखली होती. म्हणूनच ते खटले चालवून घेत. त्यासाठी त्यांच्या कायद्याच्या अभ्यासाचा उपयोग होई.

म्हणूनच त्यांना या न्यायालयाच्या पिंजऱ्यात उभे राहून त्यांनी इंग्रजांना उघडं नागडं केलं. आणि त्याची वाच्यता जगजाहीर केली.

इंग्रजांना छळण्याची एकही संधी त्यांनी सोडली नाही. इंग्रजांना स्वस्थपणे राज्य करू द्यायचं नाही याचा त्यांनी जणू विडाच उचलला होता, नव्हे, त्यांना त्याची खुमखुमीच होती. त्यांच्या मनातलं हे गुपित एकदा योगायोगाने बाहेर आलं. ही त्यांची खुमखुमी, इंग्रजांना चिथावून त्यांना तोंडावर पाडायची त्याची वृत्ती दाखवणारी एक घटना म्हणजे, धारवाडच्या प्रांतिक सभेला जाण्यासाठी दाजीसाहेब खरे, ना. गोखले आणि लोकमान्य एकाच गाडीतून चालले होते. वाटेत दाजी खऱ्यांनी आपलं अध्यक्षीय भाषण लोकमान्यांना दाखवलं. लोकमान्यांनी ते पूर्ण वाचलं आणि म्हणाले,

“ भाषण उत्कृष्ट आहे यात शंका नाही. पण आपली सर्व मते सरकारला दाखवून सरकारला निरुत्तर करण्यापेक्षा जाणून बुजून एकादं सामान्य विधान असं करून ठेवावं की ते खोडण्याच्या लोभाने सरकारने आपल्यावर धावून यावे आणि त्याचा फायदा घेऊन कांटेरी कुंपणावर टाकलेल्या वस्त्राप्रमाणे त्यांची अवस्था आपण करून सोडावी. आणि मग असं धोपटावं की कशाला आपण यांच्या वाटेला गेलो असं त्यांना झालं पाहिजे. ”

लोकमान्यांनी आपल्या माणसांसाठी, सामान्यांसाठी कुसुमादपि कोमल आणि इंग्रजांसाठी वज्रादपि कठोर असा वसा घेतला.

प्रखर बुद्धीमत्ता

त्यांच्या संगतीत अगदी दहा मिनिटेही ज्याने ज्याने घालवली, त्याला त्याला लोकमान्यांच्या प्रखर आणि अलौकिक बुद्धीमत्तेचा अनुभव आल्याशिवाय राहिला नाही. त्यांचे विचार सुस्पष्ट, मतं निखालस, कधीही न बदलणारी, अभ्यासपूर्ण विचार करून घेतलेली, आणि स्वतःचा विचार न करता सर्वसाधारण समाजाचा विचार करून घेतलेली असत. गणित आणि संस्कृत यावर त्यांची विलक्षण पकड होतीच पण इतर क्षेत्रातल्या लोकांनाही काही फार वेगळा अनुभव नव्हता.

तरीही त्यांना जेव्हा कुणीतरी बुद्धीमान म्हटलं तेव्हा ते त्याला म्हणाले.. मी कसला हुशार ! खरे हुशार तर माधवराव रानडे आणि नानासाहेब देशमुख. ते खरे जिनिअस.

एकदा उत्तरेचा एक संगीततज्ञ त्याचा संगीतावरचा प्रबंध घेऊन लोकमान्यांचं दर्शन घ्यायला गायकवाड वाड्यावर आला. गायकवाड वाडा म्हणजे सर्वांसाठी कायम खुला. दारात एक भैय्या असे. तिथे सुरक्षा तपासणी वगैरे काही नाही. त्या गायकाने अंगणातल्या माणसाला लोकमान्यांची भेट घालून द्या असं सांगितलं. त्या माणसाने पाहुण्याला सरळ वर जा आणि त्यांना भेटा असा सल्ला दिला. दीड दोन तासांनी तो गायक खाली उतरला आणि सुरुवातीला भेटलेल्या माणसाला म्हणाला,

“ मला अनेकांकडून कळलं होतं की लोकमान्यांना गाण्यातली काहीही रुची नाही. पण गेले दोन तास माझ्याशी ते इतके जुनी ओळख असल्यासारखे बोलले आणि माझा सगळा निबंध पाहून इतक्या सूचना केल्या की माझी आता त्यांना गाण्यातलं काहीही कळत नाही म्हणण्याची छातीच होणार नाही. ”

असाच एकदा एक कापडाचा व्यापारी त्यांचं दर्शन घ्यायला आला. त्याच्याशी तेजी-मंदा, भांडवल, मालाच्या किंमती यावर लोकमान्य इतके बोलले की तो माणूस जातांना म्हणाला, आमचा कापडाचा पिढीजात धंदा पण यांच्यामुळे धंदा कसा करावा हे शिकलो. लोकमान्य कापडाचा व्यापारसुद्धा करतात का ?” आणि तिकडे तो व्यापारी निघून गेल्यावर लोकमान्य घरातल्यांना म्हणतात, हाती घेतलेल्या विषयावर अभ्यास न करता ही माणसं असं कसं वागतात ?

एकदा एक मुलगा आपल्या मित्राला म्हणाला,

“ काय रे ! तू नेहमी वाड्यावर जात असतोस. तुझे ते लोकमान्य घरी असतात तेव्हा करतात तरी काय ? नुसते ह्याच्याशी त्याच्याशी बोलतच बसलेले असतात ना ? ”

मित्राला त्याचं हे बोलणं आवडलं नाही. तो म्हणाला की उद्या मी तुला वाड्यावर घेऊन जाईन. तिथे बसून तूच बघ ते काय करतात ते ! ” दुसरे दिवशी सकाळी साडेसात वाजता दोघे वाड्यावर पोचले तेव्हा लोकमान्य अंगणातल्या आरामखुर्चीत बसले होते. त्यांचे एक जुने मित्र तिथे आलेले होते. दोघांच्या कालिदास, भवभूती, भास यांच्या संस्कृत साहित्यावर चर्चा चालू होती. भासाचा काळ कोणता यावर दोघं त्याच्या साहित्यावरून ठरवत होते. इतक्यात एक माणूस प्रूफं तपासायला घेऊन आला. सभेचा वृत्तांत त्यात होता. आधीच्या चर्चेत खंड पडला. लोकमान्यांनी ते लिखाण काळजीपूर्वक वाचलं आणि म्हणाले,

“ त्या दोन रावबहादूरांची नावं आपल्या वृत्तांततून वगळून टाका. पोलिसांकडे त्यांच्या नावांची नोंद झाली असेल पण आपल्याकडे ती नावं सापडायला नकोत. ” मग परत भास-कालिदास सुरू झाला. अर्धा तास लोटतो न लोटतो, इतक्यात एक गृहस्थ आले. त्यांच्या हातात सरकारला लिहिलेली एक अर्जी होती. त्यांच्या भावाला जर्मनीतून आल्याबरोबर सरकारने अटक केली होती. त्याची सुटका करावी असं सांगणारा अर्ज त्याने लोकमान्यांना दाखवला. त्यांनी तो वाचला आणि म्हणाले,

“ तुमच्या ह्या सुंदर इंग्लीशने सरकार भुलणार नाही. सरकारले नेमके मुद्दे घालून लिहावं लागेल. असं म्हणून त्यांनी तोंडानेच कायदेशीर भाषेचा मजकूर सांगितला. तो माणूस परत अर्ज लिहायला निघून गेला. परत भवभूती. इतक्यात एक मुलगा आला त्याच्या हातात एक कागद होता. तो कागद बौध्दधर्मग्रंथावर ज्यांचा अभ्यास आहे अशा पाली भाषेच्या पंडिताकडून आलेला होता. गीतारहस्याच्या दुसऱ्या आवृत्तीत लोकमान्यांना तो मजकूर घालायचा होता म्हणून त्या पंडिताने लिहून पाठवला होता.

हे सगळं तीन तास अवलोकन केल्यावर दोघं परत आली. परत त्यावर एक शब्दही कुणी काही बोललं नाही.

एकदा एक राणा सरतानसिंह नावाचा अचूक नेमबाज आपल्या चिरंजीवासह आणि २/३ मोगलाईतल्या निशाणबाजांना घेऊन लोकमान्यांना भेटायला आला. हे सरतानसिंह शब्दवेधाने बाण मारत. सरतानच्या डोळ्यांवर पट्टी बांधून निरनिराळ्या रंगाने रंगवलेली मडकी त्यांचे साथीदार त्यांना एकेक करून वाजवून दाखवत आणि नंतर कोणत्याही क्रमाने रांगेत कशीही मांडून ठेवत. मग जे मडकं वाजवलं जाई त्यावर नेम साधत ते मडकं फोडत. लोकमान्यांनी त्याचं कौतुक तर केलंच, वर त्याला म्हणाले, “ तुमच्या खेळात बंदुकीच्या एका गोळीतून दोन गोष्टींचा वेध घ्यायचा खेळ ठेवा. अशी कला साध्य करा. त्यात कठीण काहीच नाही. थोडा अभ्यास करावा लागेल. पहिल्या वस्तूचा वेध घेतला की ती दुसरीवर जाऊन पडेल असं बघा. डायनामिक्सच्या शास्त्राने हे सिध्द केलेलं आहे. गोळीचा वेग velocity जाणून gravity ने जिथे गोळी पडेल तिथला पदार्थ फुटेल. गोळी सरळ जात नसते हे लक्षात ठेवा. हवेच्या घर्षणाने ती तिरपी जाते आणि तिचा वेगही मंदावतो हे लक्षात ठेवून अभ्यास करा. आम्ही त्याचा अभ्यास करत असतो. म्हणजे एका दगडात दोन पक्षी. तिच्या वस्तूच्या पुढे आणखी एक वस्तू अशी ठेवा की गोळीची दिशा बदलली की पहिली वस्तू दुसऱ्या वस्तूवर पडून तीही वस्तू पडेल. युरोपात आता नवीन निघालेल्या तोफा वर तोंड करून उडवायच्या ही नवीन पध्दत आली आहे.

गायकवाड वाडा बडोद्याच्या महाराजांना विकायचा होता. त्यांनी लिलाव पध्दतीने तो विकायचा ठरवलं. लोकमान्यांनी जी किंमत सरकारना सांगितली ती सर्वात किफायतशीर बोली होती म्हणून बडोदे सरकारांनी लोकमान्यांना तो वाडा विकला. गायकवाड वाड्यात राहायला आल्यावर काही काही गोष्टींची डागडुजी करावी लागली. त्या कामावर लोकमान्य स्वतः लक्ष ठेवत. वाड्याच्या बाजूच्या भिंतीला एक जिना काढायचा असं लोकमान्यांच्या मनात आलं. एवढ्या लहान जागेत लाकडी वाटोळा जिना निघणार नाही असं सुतार म्हणाले. मग लोकमान्य पुढे सरसावले. त्यांनी फळ्या कशा कापायच्या हे सुतारांना शिकवलं आणि जिना तयार करून घेतला. एका इमारतीतून दुसऱ्या इमारतीत जाण्यासाठी पूल बांधायची नवीन कल्पना तिथे त्यांनी राबवली. वरच्या माडीत दोन दालनांमधे मिळून एकाच मोठी हंडी उजेडासाठी लावायची लोकमान्यांनी ठरवलं. पण भिंतीची जाडी खूप असल्याने अंधार येईल म्हणून त्यांनी एक युक्ती केली. मधल्या भिंतीला भोक पाडलं होतंच. तिथे भिंत दोन्ही बाजूंनी निमुळती केली.

१८९५मधे लोकमान्य कौन्सिलच्या निवडणुकीला उभे राहिले. तेव्हा काही कागदपत्रं बघायची त्यांना जरूर होती. पण तिथले मुख्य स्पेन्स याचं तुमच्याबद्दल चांगलं मत नाही असं मुख्य दप्तरदार पेंडसे यांनी लोकमान्यांना सांगितलं. तेव्हा पेंडशांच्या दबावाला बळी न पडता लोकमान्यांनी सरळ स्पेन्स यांची वेळ मागून घेतली. त्या भेटीत स्पेन्स यांची भेट गेतल्यावर स्पेन्स इतके प्रभावित झाले की ते म्हणाले,

“ हा माणूस किती बुध्दीवान आहे! आणि स्पष्टवक्ता आणि परखडही. आमचे सरकार का एवढे यांच्याविरुध्द आहे कुणास ठाऊक!”

माधवराव नामजोशी आणि लोकमान्य दोघेही कौन्सिलर असतांना सरकारशी म्युनिसिपालिटीचं भांडण सुरू झालं. सरकारकडून आलेल्या पत्राची नक्कल दोघांना पाहायला हवी होती, पण प्रेसिडेंटनी ते नाकारलं आणि फक्त त्याच्यासमोर बसून वाचायची परवानगी दिली. नामजोशी आणि लोकमान्य त्याच्यासमोर वाचायला बसले. दोघांनी अर्धे अर्धे लक्षात ठेवायचं ठरलं. लोकमान्यांनी ते कागद वाचले आणि फोटोग्राफिक मेमरी सारखे लक्षात ठेवले ते दुसरे दिवशी केसरीमधे आलेल्या मजकूरावरून कळलं.

कलकत्यात काँग्रेसची सभा झाली. नेहमीप्रमाणे कडाक्याचा वाद वगैरेही झाला. तिथून लगेच ते हिंदी भाषेच्या परिषदेला आले आणि हिंदीत इतकं विद्वत्तापूर्ण आणि माहितीने भरलेलं भाषण त्यांनी केलं की म. गांधी चकित झाले. त्यांना ते एक कोडंच वाटलं.

जगदीशचंद्र बोस यांचं व्याख्यान ऑपेरा हाऊसमधे होतं. अध्यक्ष होते लोकमान्य. नामवंत असे खूप भारतीय आणि युरोपियन लोक भाषणाला आले होते. आपल्या भाषणात लोकमान्यांनी जगदीशचंद्रांची आणि जगदीशचंद्रांच्या संशोधनाची इतकी सुंदर ओळख करून दिली की आपल्या भाषणाच्या सुरुवातीला लोकमान्यांचे आभार मानून बोस म्हणाले की माझ्या संशोधनाचं लोकमान्यांनी इतकं सुंदर आणि स्पष्ट स्वरूप दाखवून माझं काम खूप सोपं करून ठेवलंय. एखाद्या व्यावसायिक शास्त्रज्ञालाही हे जमलं नसतं.

कुणी ग्रंथकर्ता कितीही मोठा असला तरी त्याचे विचार बरोबर आहेत की नाहीत याकडे त्यांचं लक्ष असे. कुणी जर म्हटलं की तुम्ही त्यांच्यापेक्षा जास्त हुशार की काय, तर स्पष्टपणे म्हणत की तेही माणूस मीही माणूस. तो ग्रंथकर्ता चूक नाही हे मी का समजावं? मला देवाने बुध्दी दिली आहे त्याचा मग उपयोग काय? म्हणूनच लोकमान्यांच्या

गीतारहस्यात पंडितांनी १०० चुका काढल्या. तेव्हा लोकमान्यांनी लगेच उठून आदिशंकराचार्यांनीही अशी व्याकरणातली चूक केली आहे हे दाखवल्याबरोबर पंडितही चकित झाले. इतक्या बारकाईने लोकमान्यांचं वाचन चाले.

पुण्याला कॉलेजमध्ये शिकत असतांना फिजिऑलॉजी आणि अॅनाटॉमीचा अभ्यास त्यांनी फावल्या वेळात पूर्ण केला आणि अॅनाटॉमी कळावी म्हणून बैलाचे डोळे आणि हृदय खोलीवर आणून त्यांनी त्याचं डिसेक्शन करून बघितलं.

लंडनमध्ये असतांना केसरीसाठी मशीन बघायला गेले तर जे मशीन बघितलं, त्याचा सगळा अभ्यास केला आणि मशीन घ्यायचं ठरवलं. कारखानदार म्हणाला, हे मशीन अमेरिकन तज्ञांनी निरुपयोगी ठरवलं आहे. तरी लोकमान्यांनी त्या मशीनचा सौदा ठरवला. लोकमान्य ते मशीन घेत आहेत हे कळल्याबरोबर जास्त किंमत द्यायला काही अमेरिकन तयार झाले. पण सौदा लोकमान्यांशी झालेला असल्याने ते मागे राहिले. केसरीच्या छापखान्यात मशीन बिघडलं की लोकमान्यांना कळवलं जाई, ते असतील तिथून यायचे, मशीन मध्ये हात काळे करून दुरुस्त करून जायचे. त्यांना त्या मशीनचा प्रत्येक स्कू माहीत होता. लंडनमध्ये राहतांना त्यांना तिथल्या लोकल ट्रेनचं वेळापत्रकही पाठ होऊन गेले होतं आणि लंडनचा नकाशाही.

१८९८ सालच्या मार्चमधली गोष्ट. प्रबोधनकार ठाकऱ्यांचं 'वक्तृत्वशास्त्र' हे पुस्तक पुण्याच्या चित्रशाळेत छापलं जात होतं. म्हणून पुस्तकाच्या कामानिमित्त ठाकरे तिथे आले तेव्हा चित्रशाळेच्या जोशीकाकांबरोबर लोकमान्य बोलत होते. जोश्यांनी ठाकरे-टिळक ओळख करून दिली.

“ तुमचं पुस्तक वाचलं. छान आहे ” लोकमान्य त्यांना म्हणाले.

“ पण अजून ते बाहेर आलेलं नाही ” ठाकरे.

“ हो! पण पूर्ण बाहेर ये जा करतात ना! पुस्तक झालं की मला द्या. अभिप्राय देईन.....आपण देशस्थ का ? ”

“ नाही! कायस्थ.”

“ तरीच ही लेखणी इतकी टणत्कार करते आहे. कायस्थांची लेखणी हल्ली झोपाळू झाली आहे. ती जागी होईल तर देशकार्याचा वेग आणखी वाढेल.”

“ वाङ्मय क्षेत्र काबीज करणाऱ्या ब्राह्मणांकडून तिला योग्य ते उत्तेजन मिळत नाही आहे.”

“ अहो ! आम्ही ब्राह्मण म्हणजे भिक्षुक. भिक्षुकांच्या आश्रयाची क्षत्रियांनी अपेक्षा करावी यालाच मी झोप म्हणतो आहे. कायस्थ म्हणजे स्वावलंबन आणि आत्मतेज यांचा आदर्श हवा. त्याने कुणाच्या अभिप्रायाची, उत्तेजनाची पर्वा न करता आत्मबळानेच पुढे सरकलं पाहिजे. शिवाजीच्या वेळी शेकडो कायस्थ देशकार्यासाठी पुढे सरसावले ते काय ब्राह्मणाच्या उत्तेजनाने का ? पुस्तक छापून आल्यावर लोकमान्यांनी त्यावर सुंदर अभिप्राय कीर्तन नावाच्या मासिकात छापला.

बॉम्बे कॉर्पोरेशनचे प्रेसिडेंट, जोसेफ बाटिस्टा हे लोकमान्यांचे खास मित्र. लंडनच्या मुक्कामात ते एकत्र राहिले. तेव्हा त्यांना कळलं की लोकमान्यांना बायबल तोंडपाठ होतं.

गणित

त्यांची गणितातली बुद्धी फार मोठी होती. लहानपणापासूनच ते अनेक कोडी तोंडीच सोडवत. त्यांचे वडील शिक्षण खात्यात इन्स्पेक्टर होते. केरूनाना छत्रे यांचे ते लाडके विद्यार्थी. केरूनानांकडे भारतभरचे गणिती आपल्याला न सुटणारी गणितं घेऊन यायचे. नाना त्या लोकांना लोकमान्यांकडे पाठवायचे. एकदा दक्षिणेकडचे म्हैसाळकर नावाचे गणिती केरूनानांकडे आले. केरूनानांनी त्यांना लोकमान्यांकडे पाठवलं. या पदठ्याने गणित सोडवून दिलं. तेव्हा लोकमान्य फक्त १३-१४ वर्षाचे होते. केरूनानांचा या शिष्यावर अति लोभ आणि शिष्याचंही गुरुंवर फार प्रेम. केरूनाना आपल्या इतर विद्यार्थ्यांना म्हणत,

“ हे सूर्याचं पिल्लू आहे. आता उगवता सूर्य आहे. काही काळानंतर ह्याचा मध्यान्ह तुम्ही पहाल, तेव्हा त्याच्या झळा सोसाल. ” इंग्रजांनी त्या झळा सोसल्याच. केरूनानांचा अंत जवळ आला तेव्हा त्यांना विचारलं की तुमची गादी चालवणारं कोण आहे ? तेव्हा कोपण्यात बसलेल्या लोकमान्यांकडे बोट दाखवून ते म्हणाले की हा मुलगा दिग्विजय करेल.

रँगलर परांजपे इंग्लंडहून रँगलर होऊन आले आणि फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये गणित शिकवायला लागले. त्यांच्या वर्गात लोकमान्यांचा मोठा मुलगा विश्वनाथ होता. एक दिवस वर्गात शिकवतांना परांजप्यांना गणित फळ्यावर मांडता येईना तेव्हा ते मुलांना म्हणाले की उद्या मी तुम्हाला हे गणित सोडवून देईन. विश्वनाथाने घरी आल्यावर ते गणित लोकमान्यांना दाखवलं. लोकमान्यांनी ते गणित ३ स्टेपस् मध्ये सोडवलं. दुसरे दिवशी प्रोफेसरसाहेबांनी आठ-दहा पायऱ्यांमध्ये सोडवलं. मग विश्वनाथाने आपली वही त्यांना दाखवली तेव्हा गणित सोडवायची ती पध्दत बघून रँगलर चाट पडले. तुझे वडील कोण आहेत असं त्यांना विचारलं तेव्हा परांजप्यांना हा लोकमान्यांचा मुलगा आहे हे कळलं.

शाळेत मुलांना गणित शिकवतांना इतकं सुंदर शिकवत की दोऱ्याच्या गुन्त्याचं एक टोक हाती यावं आणि ते ओढायला लागलं की गुंता सुटून यावा, तसं वाटायचं. सगळी गणितं तोंडी शिकवत. एका तासात वीस- बावीस गणितं सोडवून ते बाहेर पडत आणि इतर शिक्षक एका तासात पाच-सहा गणितं शिकवत. महाराष्ट्रातल्या एका प्रख्यात गणितीला एक कोडं सुटेना तेव्हा त्यांनी ते सगळ्यांना पाठवलं. पण कुणाला सोडवता आलं नाही. पुढे ते काही कामासाठी पुण्यात आलेले असतांना त्यांनी लोकमान्यांची भेट घेतली आणि त्या गणिताबद्दल सांगितलं. लगेच लोकमान्यांनी तो कागद हातात घेतला, सात-आठ मिनिटं त्यावर एकाग्रतेने विचार केला आणि उलगडून दाखवलं.

फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये लोकमान्य भूमिती, बीजगणित, आणि संस्कृत शिकवत. संस्कृतमध्ये भर्तृहरिची शतके ते विद्यार्थ्यांना शिकवत. भूमिती शिकवतांना विद्यार्थ्यांला फळ्याजवळ बोलावून त्यांच्याकडून आकृती काढून घेत आणि त्याच्या मर्जीप्रमाणे अक्षरं घायला सांगत. लोकमान्यांची फळ्याकडे पाठ असे. ते एकदा आकृती पाहात आणि मग परत परत वळून न बघता, अक्षरं ध्यानात ठेवून एका पुढे एक पायरी बिनचूक सांगत जात आणि प्रमेय पूर्ण करीत असत. विद्यार्थ्यांच्या शंका दूर करण्यात त्यांना बिलकूल आळस नसे. उलट मुलांच्या घोळक्यातून ते त्यांच्याशी गप्पा मारत जात. तेव्हाही बौद्धिक घेणं चालूच असे. काव्य, व्याकरण शिकवतांना गंगेसारखा वाणीचा बलवान ओघ चालू असे.

त्यांचे वेदांग ज्योतिषशास्त्राचे ज्ञान तर पूर्णपणे गणितातल्या त्यांच्या पांडित्याचाच आविष्कार होता.

कायदेपंडित

लोकमान्यांचा कायद्याचा अभ्यास दांडगा होता. हिंदू धर्मशास्त्राप्रमाणे हिंदू लॉचाही अभ्यास दांडगा होता. त्यामुळे त्यांच्या वाड्यावर त्यांचे कायदेविषयक सल्ले घेण्यासाठी दूरदूरच्या गावाहून येणाऱ्या लोकांचा सतत राबता असे. सर्व सल्ले फुकट. परत त्यांनी आल्यासरशी जेवूनच जायचं. भारतभरचे लोक त्यांच्या कायद्याच्या ज्ञानाची कीर्ति ऐकून आपल्या केसेस घेऊन त्यांच्याकडे येत. मग ती स्वतःची ताईमहाराज, चिरोल केस असो वा साधी सामान्य माणसाची.

विजापूर जिल्ह्यातल्या वजनदार, सधन संसारी माणसावर तिथल्या सरकारचा रोष झाला आणि त्या कलेक्टरने त्या माणसाची सगळी संपत्ती जप्त केली. मात्र त्याच्या मृत्यूनंतर त्याच्या कुटुंबियांना ती संपत्ती मिळण्याची सोय त्यात होती. त्या माणसाचं सुख हरपलं. त्याने मोठे मोठे वकील नेमून दाद मागितली. पण कुठेच दाद लागेना. आता आपल्या कुटुंबाला अन्न मिळायचं तर त्याच्यासमोर त्याने आत्महत्या करण्यावाचून पर्याय राहिला नाही. पण एका शुभ क्षणी त्याला लोकमान्यांच्या कीर्तीची आठवण झाली. मरण्यापूर्वी एकदा प्रयत्न करून पहावा म्हणून ते गृहस्थ पुण्याला आले. त्यांची सगळी हकीकत लोकमान्यांनी ऐकून घेतली आणि म्हणाले, “ तुम्ही माझ्यासाठी एक कराल का ? ” जो माणूस जीव द्यायला तयार होता तो काहीही करायला तयार होता. लोकमान्यांनी मग त्याला संन्यास घ्यायला सांगितलं. संन्यास घेतलेल्या माणसाचा पूर्वाश्रमीच्या त्याच्या स्थावर, जंगम संपत्तीवर हक्क राहत नाही. संन्यास घेतल्याने कायदेशीरपणे तो मृत म्हणून मानला जातो. ह्या गृहस्थाने संन्यास घेऊन कलेक्टरला कळवलं तेव्हा तो कलेक्टर, पुण्याच्या चित्पावनाने हा सल्ला दिलेला दिसतोय असं उघडपणे म्हणाला. शेवटी कलेक्टरला सर्व संपत्ती त्या गृहस्थांच्या कुटुंबाला द्यावी लागली.

ताईमहाराज प्रकरणात त्यांची केस चालू होती तेव्हाची गोष्ट. पी. पी. खरे ताईमहाराजांकडून केस लढवत होते. एक दिवस कोर्ट संपल्यावर, तुमच्या जागी असतो तर कधीच ही केस जिंकलो असतो असं लोकमान्य खऱ्यांना म्हणाले. त्यांच्याकडून ज्ञान काढून घ्यावे म्हणून खऱ्यांनी त्यांना चिथावलं आणि हेसुद्धा तावातावाने आपल्याविरुद्ध कसं बोलावं हे त्यांना शिकवायला लागले. त्याबरोबर लोकमान्यांच्या वकिलाने त्यांची बाही पकडून बाहेर काढलं आणि त्यांना रागावले. तेव्हा लोकमान्य शांतपणे आपल्या वकिलाला म्हणाले, “ अरे, शत्रूला आपली शस्त्र दाखवून मग त्याच्याशी लढण्यातच खरा पुरुषार्थ आहे. आणि युद्धकौशल्यही ! ” एवढा स्वतःवर त्यांचा प्रचंड विश्वास होता.

सरदार विंचूरकर केसमध्ये विंचूरकरांच्या वतीने प्रसिध्द वकील चांदोरकर केस लढवत होते. सख्खा भाऊ आणि सावत्रभाऊ यांच्यात सख्खा भाऊ हा जवळचा वारस ठरतो असं आहे. पण सावत्र चुलता आणि सख्खा चुलता अशी दूर दूर जाणारी नाती असली तर ती केव्हा एकाच पातळीवर मानली जातात यावर खल सुरू असतांना, विंचूरकरांनी लोकमान्यांची गाठ घेतली. त्यांनी चांदोरकरांना आपल्याकडे पाठवून द्यायला सांगितलं, पण चांदोरकरांनी ते नाकारलं. तेव्हा लोकमान्य म्हणाले.. .त्यात काय, चला,.. मी त्यांना जाऊन भेटतो. लोकमान्यांनी धर्मशास्त्राच्या पोथ्या काढून कायदेशीर नातं कोणतं यावर स्वतः अभ्यास करून निर्णय दिला. आणि हा सगळा खटाटोप स्वतःच्या अंगावर घेऊन त्यांना मदत केली, इतकंच नाही तर दोन्हीकडच्या पक्षांना, त्यांनी काय काय बोलायचं हे घटवूनही घेतलं. तरी चांदोरकरांना सगळं उमगलं नाही. म्हणून विंचूरकरांच्या परवानगीने स्वतः लोकमान्यांना भेटायला गेले. यावेळी मात्र त्यांचा ताठा कमी झाला होता. पण तेव्हाच लोकमान्यांची घरातले तिघेजण प्लेगने मृत्यू पावले होते. त्यात त्यांचा थोरला मुलगा विश्वनाथही होता. म्हणून लोकमान्य मदत करतील की नाही याची चांदोरकरांना थोडी शंका होती. पण तरीही ते गेले. लोकमान्यांचा सल्ला घेतला, पण चांदोरकरांना नीट सगळं समजलेलं नाही हे त्यांच्या लक्षात आलं, म्हणून ते स्वतः उलट बाजूचे झाले आणि त्यांनी चांदोरकरांकडून केस घटवून घेतली. आणि दुसरीकडे विंचूरकरांच्या विरुद्ध पक्षाचे वकील होते, लोकमान्यांचे परम मित्र दाजीसाहेब खरे. एकदा मदत करायची म्हणजे करायची. दिलेला शब्द परत कधीही मागे फिरला नाही.

लोकमान्य एकदा त्यांच्या सबजज्ज मित्राकडे विश्रांतीला म्हणून गेले. हे जज्ज अतिशंकेखोरपणामुळे गतीमंद होते. त्यांना त्याबाबत समजही मिळाली आहे हे लोकमान्यांना कळल्याबरोबर घरी बसल्या बसल्या त्यांनी मित्राची सगळी तुंबलेली जज्जमेंटस् स्वतः लिहून ठेऊन त्यांचं काम हलकं केलं.

सोलापूराला एका टिळक नावाचा माणूस स्टॅप लिहिण्याचा धंदा करत असे. तो नेहमीच आपल्याजवळ कुन्हाड बाळगी. लोक त्याला कुन्हाडी टिळक म्हणत. एकदा रेवचंद रायचंद नावाच्या गुजराथ्याशी त्याचं कडाक्याचं भांडण झालं

आणि त्यात टिळकांच्या कुऱ्हाडीने तो माणूस मेला. त्याच्यावर खटला भरला गेला. तेव्हा त्या टिळकाने लोकमान्यांना पत्र लिहून...मी फक्त तुमचा आडनाव बंधू आहे पण माझ्या हातून असाअसा गुन्हा घडला आहे, तरी तुम्ही मला मदत कराल का असं पत्र लिहिलं. लगेच लोकमान्यांनी त्या गावातल्या आपल्या मित्रांना त्याचं वकीलपत्र घ्यायला सांगितलं. आणि त्याच्या चौकशीची तारीख कळवायला सांगितली. त्यानंतर त्याच्या चौकशीच्या तारखेस स्वतः हजर राहिले आणि उत्तम मदत करून त्याला दोषमुक्त केलं.

बडोद्याला बापटांची केस चालू असतांना त्यांच्या अवतीभवती गुप्त पोलिसांचा सुळसुळाट असला तरी लोकमान्य बेधडक एकटे फिरत. लोकमान्यांनी ते ५-६ दिवस सहन केलं आणि नंतर शेवटी बडोद्याच्या दिवाणांना चिठ्ठी लिहिली.

“ तुमचे हे पोलिस किंवा डिटेक्टिव्हचे शिपाई माझ्यामागून फिरतात, परंतु मी कुठे कुठे जातो, आणि काय काय करतो ते त्यांना कळत नाही. म्हणून त्यांचे आणि आपले श्रम वाचवण्यासाठी मी आपली डायरी, कोठे गेलो, काय केले, याबद्दलची उद्यापासून नियमितपणे पाठवित जाईन ” चिठ्ठी पोचल्याबरोबर पोलिसांचं मागेमागे फिरणं बंद झाले.

ताईमहाराज प्रकरणात तर त्यांनी आली सारी बुद्धी पणाला लावली.

सुधारक

लोकमान्य प्राचीन विद्येचे, संस्कारांचे प्रेमी. त्यामुळे लोक त्यांना जुन्या विचारसरणीचे समजत. पण जुन्यातलं चांगलं काय आणि नवीन नजरेने त्याकडे कसं बघता येईल हे फक्त लोकमान्यच अभ्यासपूर्ण रीतीने सांगू शकत. सुधारकांमध्ये आणि लोकमान्यांमध्ये मूलभूत फरक होता तो सुधारणांच्या गतीचा. त्यांचं तत्व होतं की लोकांना भिऊन मागे राहायचं नाही, आणि लोकांना टाकून पुढेही जायचं नाही. लोकांना सारखे तयार करत राहायचे, आणि आपण त्यांच्यापुढे एक-दोन पावलं राहून पुढे जायचं. “ तुम्ही सुधारकांबरोबर समाजसुधारणांच्या बाबतीत एकमत दाखवता पण केसरीमध्ये मात्र त्यांच्याविरुद्ध लिहिता असं का ” असं त्यांना विचारल्यावर ते म्हणाले,

“ एकतर स्वराज्यासाठीची चळवळ किंवा समाजसुधारणा यापैकी एकच मार्ग श्रेयस्कर. कारण मी दोन्हीत लक्ष घातलं तर काहीच पुढे जायचं नाही. दुसरं म्हणजे मला लोकांना आपल्याबरोबर घेऊन पुढे जायचं आहे. कारण एकदा एक काम हाती घेतलं की त्यात झोकून दिल्याशिवाय मला चैन पडणार नाही. आणि मग मनाची द्विधा स्थिती झाली की कोणतंच काम नीट होणार नाही. दुसरं म्हणजे स्त्रीशिक्षणच नव्हे तर पाश्चात्य शिक्षणाने आपणही श्रद्धाहीन झालो आहोत. आपल्या संस्कृतीतील प्रत्येक उच्च भावनेबद्दल आता आपले लोक संशय घ्यायला लागले आहेत. आपल्या संस्कृतीवर निदान आपल्या स्त्रियांची तरी अजून श्रद्धा आहे. ती घालवून उपयोग नाही कारण आपल्या स्त्रिया हे आपलं राष्ट्रीय धन आहे. ’

त्यांच्या या विचारात किती सत्य आहे याचा अनुभव आज सगळेच घेत आहेत. थोर पुरुषांचं द्रष्टेपण म्हणजे काय असतं ते लोकमान्य लंडनला असतांना प्रत्ययाला आलं. लंडनच्या वास्तव्यात त्यांच्याबरोबरच्या लोकांना सगळीकडे खूप हॉटेल्स दिसली. जागोजाग डिनर हॉल्स, रेस्टॉरंट्स, दिसली. त्यांच्याबरोबर मोतीराम वेलकर होते. ते म्हणाले.. इंग्रज लोककाय झोपायलाच घरी जातात की काय? लोकमान्य त्यांना म्हणाले, “ इंग्रजांना हसू नका. थोडे दिवस थांबा. आपल्याकडेही बाहेर जेवायची वेळ लवकरच येणार आहे. सध्याच्या इंग्रजी शिक्षणाचा हा परिणाम आहे. पुरुषांप्रमाणे इकडे स्त्रियाही द्रव्यार्जन करतात, मग घरी स्वयंपाक कोणी करायचा... .. आपल्याकडेही ही वेळ येणारच आहे. कारण स्त्रियांना शिक्षण तर दिलंच पाहिजे. आणि मग त्या द्रव्यार्जनही करणारच.”

त्याकाळच्या समाजसुधारकांनी दिलेल्या त्यांच्या आठवणींबद्दल लोकमान्यांबद्दल ते सुधारणावादी होते हेच मत लिहिलं आहे. त्याकाळचे अस्पृश्योद्धारक लक्ष्मण भिडे यांनी सांगलीला लोकमान्य पंचांगपरिषदेला आलेले असतांना त्यांना आपल्या आश्रमात बोलावलं. भिडे अस्पृश्यांसाठी महारवाड्यात शाळा चालवत. लोकमान्य आले आणि त्यांनी सर्व समुदायासमोर सुंदर भाषण केलं. ते म्हणाले,

“ माझ्याबद्दल जे गैरसमज आहेत त्याचं निराकरण करण्याची ही चांगली वेळ आहे. अस्पृश्यांना स्पृश्य मानणाऱ्यांपैकी मी एक आहे. गणपती उत्सवात माझ्या गणपतीबरोबर चांभारांचा गणपतीही मिरवणूकीत असतो. अस्पृश्यांच्या उध्दाराची सुधारकांएवढीच मलाही तळमळ आहे. पण मतभेद आहेत ते मार्गाबद्दल. एकदम धर्मभोळ्या समाजाला बंड करून दुखवावे हे मला मान्य नाही. पुरातन काळापासून चालत आलेली ही रीत लोक पटकन मोडणार नाहीत. स्पृश्य लोकांचेही मत अनुकूल करून घेण्याचा जोरात प्रयत्न झाला पाहिजे. पण त्यापेक्षा अस्पृश्यांनीही बदललं पाहिजे. आपले दोष काढून टाकले पाहिजेत. स्वच्छ राहिलं पाहिजे. मेलेल्या जनावराचे मांस खाणे बंद केलं पाहिजे. शिक्षण घेतलं पाहिजे आणि शिक्षण घेतल्यावर आपला व्यवसाय देण्याची काही गरज नाही. पण पांढरपेशांसारखे नोकरीत शिरण्यापेक्षा तुमच्या व्यवसायात, तो घाणेरडा न मानता त्यात नवीन सुधारणा करा. आणि मी सर्वच लोकांसाठी काम करत असल्यामुळे अप्रत्यक्षपणे अस्पृश्यांच्याही उध्दाराला झटतो आहे हेही लक्षात असू द्यावं.”

एकदा श्री. म. माटे आणि त्यांचे मित्र हरिभाऊ फाटकांनी सर्व हिंदूना मुक्त प्रवेश मिळेल असं देऊळ बांधायचं ठरवलं. म्हणून ते विठ्ठल रामजी शिंद्यांकडे गेले आणि त्यांना म्हणाले की, माझी अशी कल्पना आहे. याबद्दल तुम्हाला काय वाटते? तर शिंद्यांनी काही उत्तर देण्याआधीच, तुम्ही लोकमान्यांकडून आला आहात का, असं माट्यांना विचारलं. माट्यांना त्याचा अर्थ कळना. ते म्हणाले की “ नाही. आपण अस्पृश्य निवारण विषयातले जाणते म्हणून आम्ही तुमच्याकडे मार्गदर्शनासाठी आलो आहोत. आमची आणि लोकमान्यांची ओळखही नाही.” तेव्हा विठ्ठल रामजी यांनी माट्यांना सांगितलं की असं देऊळ बांधायची कल्पना लोकमान्यांची आहे. त्यासाठी तेही शिंद्यांना भेटले होते.

तेव्हा माटे दुसरे दिवशी सकाळी आठ वाजता लोकमान्यांच्या घरी गेले. आपला येण्याचा हेतू सांगितला. लोकमान्यांनी माट्यांना आपल्या समोर बसवून चौकशीचे प्रश्न विचारायला सुरुवात केली. माटे पाल्हाळिक बोलायला लागले की ते त्यांना थांबवत आणि “ ते निराळं ” असं म्हणून नेमकं बोलायला लावत. शेवटी म्हणाले, की, “ हे देऊळ खुशाल बांधा. आणि उगीचच खोपटाच्या आकाराएवढं बांधू नका. चांगलं मोठं बांधा. मुंबईच्या भाट्यालाही (खाडी) आत येतांना संकोच वाटणार नाही असं बांधा.” मग तुमच्या नावाचा जाहिरातीसाठी उपयोग करून घेऊ का असं विचारलं तेव्हा खुशाल करा. आणि मी येईन आणि जरूर ती अनाऊन्समेंट करीन असं प्रोत्साहनही दिलं.

१८९३ मध्ये धोंडो केशव कर्व्यांनी पुनर्विवाह केला. त्याच्या पानसुपारी समारंभाला लोकमान्यांना आमंत्रण होतं. आणि ते गेलेही होते. जे कर्मठ होते त्यांनी या विवाहाचा कडाडून निषेध केला होता. पुनर्विवाहाच्या संबंधाने जेव्हा कर्व्यांनी सुशिक्षितांची मतं गोळा करण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा लोकमान्यांनी पुनर्विवाहितांबरोबर पंक्तीप्रपंच करण्यास हरकत नाही असा स्पष्ट लेखी अभिप्राय दिला होता. त्यानंतर कर्व्यांच्या आमंत्रणावरून ते अनाथ बालिकाश्रम बघायला गेले. आणि शेरेबुकात चांगला अभिप्राय लिहून दिला होता. त्यानंतर ह्या आश्रमाची प्रसिध्दी व्हावी म्हणून कर्व्यांनी एक मोठा लेख केसरीत छापयला दिला. तो केसरीने छापला यातच सगळं भरून पावलं, कारण केसरीचा वाचक वर्ग मोठा होता. लोकमान्यांनी काहीही लिहिलं असतं तरी आश्रमाची बदनामी व्हायला वेळ लागला नसता. जनमानसही बदललं असतं. त्यामुळे केसरीकडून एवढी मोठी मदत होणं म्हणजे अमुल्य मदत होती.

स्त्रियांना शिक्षण देण्याबद्दलचं त्यांचं मत कळावं म्हणून कर्वे एकदा त्यांच्या खनपटीलाच बसले. तेव्हा लोकमान्यांनी स्पष्ट सांगितलं की या शिक्षणाने गृहसौख्य हरवून जाण्याचा मला धोका दिसतोय. या शिक्षणाने आपण पुरुष जसे स्केप्टिक झालो आहोत तशा आपल्या स्त्रियाही होतील. यावर दुसरं कोणतं शिक्षण द्यायला पाहिजे हे मात्र त्यांना कळत नव्हतं असं कर्व्यांना वाटलं. इंग्रजी शिक्षणाची तेव्हा नुकतीच कुठे सुरुवात झाली होती. (आज १२५ वर्षांनी या शिक्षणाने “ गृहसौख्य हरवेल ” हा त्यांचा अंदाज किती बरोबर होता हे आपणच अनुभवतोय.)

लोकमान्यांच्या मुली आगरकरांचं “ सुधारक ” वाचायच्या. एकदा त्यांची मुलगी लोकमान्यांना म्हणाली, ..दादा, मला आगरकरांची मतं पटतात काहीकाही! ...लगेच लोकमान्य तिला म्हणाले, मग ? हुशार लोकांची मतं नेहमी बरोबरच असतात.. मग तुम्ही का त्यांना विरोध करता? असं तिने विचारल्यावर ते म्हणाले, मला रानात जाऊन नाही पडायचं. लोकांना घेऊन काम करायचंय!.....(त्याकाळी सुधारकांना बहिष्कृत केलं जायचं. लोक अशा लोकांकडे पाणीसुध्दा प्यायचे नाहीत.) स्वतः टिळकांनी आपल्या मुलींची लग्न उशीराच केली होती. त्यांना शाळा- कॉलेजातही घातलं होतं. लोकमान्य नेहमी म्हणायचे,.... आधी आपलं राष्ट्र विधवा झालंय...त्याला पारतंत्र्यातून मुक्त करूया. मग देशातल्या लोकांच्या सुधारणा. आपले पुरुष विधवा झालेत... त्यांना पुरुषार्थ गाजवायला देश स्वतंत्र करू.

हिंद महिला समाजामधे लोकमान्य भाषणाला गेले आणि त्या स्त्रियांसमोर भाषण करतांना त्यांची कर्तव्यं सागतांना तीन मुद्दे मांडत म्हणाले,

१. स्त्रियांनी राष्ट्रीय पुरुष निर्माण करणं.

२. स्त्रिया राष्ट्राच्या शिक्षक असतात. लहानपणी मुलं आईच्या सहवासात असतात. तेव्हा त्यांना जे शिक्षण मिळेल तसे ते तयार होतात. हे शिक्षण पुस्तकी नसून शीलवान पुरुष करण्याचे धडे देणं, स्वार्थत्यागी आणि दीर्घोद्योगी बनवणं हे त्यांचं फार मोठं योगदान समाजाला जरूरीचं आहे.

३. देशावर जेव्हा जेव्हा संकटं आली तेव्हा तेव्हा स्त्रियांनी संकटनिवारणाला हातभार लावलेला आहे.

त्यांना सामाजिक सुधारणा हवी होती, पण सुधारकांचे मार्ग त्यांना पसंत नव्हते. ते मनाने बंडखोर होते, पण केसरीत आपल्या लोकांच्या मनाची तयारी पाहून एक पाऊल पुढे टाकत आणि तसंच सामाजिक बाबतीत करावं असं त्यांचं मत होतं. आपल्या समाजाची मानसिक लायकी आणि पात्रता माहीत असतांना त्यांच्यावर सुधारणा लादणं त्यांना पसंत नव्हतं. आधी राजकीय की आधी सामाजिक हा वादही त्यांच्या दृष्टीने निरर्थक होता. दोन्हीशिवाय काहीच शक्य नाही असं त्यांचं मत होतं. २४ मार्च १९१८ या दिवशी सकाळच्या बैठकीतकाँग्रेसने अस्पृश्य वर्गाचे प्रतिनिधी घेऊन आपल्या कार्यास त्यांचा पाठिंबा मिळवावा असा ठराव आणला. त्यावेळी ७००० लोकांचा जमाव बाहेर उभा होता. लोकमान्यांचं भाषण सुरु झालं. त्यांना आवेश चढायला लागला. त्यांचा खणखणीत आवाज बाहेरच्या लोकांच्या कानावर आदळायला लागला.

“ पेशव्यांच्या काळीही अस्पृश्यांच्या पखालीतलं पाणी ब्राह्मण पीत असत. **If God were to tolerate Untouchability, I will not recognise Him as God.** ही लोकमान्यांची घोषणा जमावाने ऐकली आणि मांडव कोसळून पडेल असा गजर तिथे झाला. . . . मी जरी शरीराने इथे पहिल्यांदा आलो असलो तरी मनाने ह्या चळवळीत नेहमीच आहे. जुन्या काळी काही ब्राह्मणांच्या जुलूमामे ही चाल पडली हे मी नाकारत नाही. पण ह्या रोगाचे आता निर्मूलन झालेच पाहिजे असा शब्दांनी त्यांनी सभा गाजवली.

लखनौ सभेनंतर लोकमान्य कानपूरला गेले. तिथे त्यांना संस्कृत भाषेत लिहिलेलं मानपत्र देण्यात आलं. त्यावेळच्या भाषणात लोकमान्य म्हणाले, “ **हिंदुसमाजाला शास्त्रातील चातुर्वर्ण्य मान्य आहे. पण तो अनुवंशिक नाही. गुण आणि कर्मानेच ते सिद्ध होतात. पण इंग्रजी राज्यामुळे चातुर्वर्ण्य नष्ट झालं आहे. कारण देशात क्षत्रिय कर्मच उरलं नाही. ब्राह्मणांनीही आता बुद्धीचा अभिमान टाकला पाहिजे.** ”

लोकमान्य अस्पृश्यता मानत नसत. १९२० साली अस्पृश्यनिवारण परिषदेला ते मुंबईत हजर राहिले. पण विठ्ठलराव शिंद्यांनी तयार केलेल्या जाहिरनाम्यावर त्यांनी सही केली नाही म्हणून लोकमान्यांवर ढोंगीपणाचा आरोप करण्यात आला. विठ्ठलराव शिंद्यांनी लोकमान्यांना पत्र लिहून सही करून पाठवावे अशी विनंती केली होती. त्यावर लोकमान्यांनी त्यांना पत्र लिहून स्पष्ट कळवलं की, “ मॅनिफेस्टोच्या शेवटी काही कार्यक्रम शिरावर घेऊन तो प्रत्यक्षात आणण्याची व्यक्तिशः जबाबदारी त्यात टाकलेली असल्यामुळे सध्याच्या कार्यव्यापृततेतमेधे हे नवीन कार्य मला अंगावर घेता येईल असे वाटत नाही. म्हणून तुमच्या जाहीरपत्रकावर मला सही करता येत नाही त्याबद्दल माफ करा. ” लोकमान्य तेव्हा इंग्लंडला जायच्या गडबडीत होते..... मी इंग्लंडहून आल्यावर परत बोलू असं सांगितलं. लगेच ते इंग्लंडला गेले आणि आल्यावर सहभोजनाला येणार होते पण त्याआधीच काळाने त्यांच्यावर झडप घातली.

संस्कृत पांडित्य

“आम्हाला खरं तर राजकारणापेक्षा शाळेत शिकवणं जास्त आवडतं. पण परिस्थितीच्या ओघामुळे राजकारणात यावं लागलं. त्यातून स्वतःची सुटका करून घेण्याची आमची धडपड चालूच असते. पण यश येत नाही. शेवटी सरकारच कृपा करून आमच्या मदतीला धावून येते आणि आम्हास येरवड्यात अथवा ब्रह्मदेशात नेऊन ठेवते. तेव्हा कुठे आम्हांस अध्यनास मुबलक वेळ मिळतो.” हे उद्गार आहेत लोकमान्यांचे. अभ्यासासाठी त्यांचं मन किती तळमळत असेल याचं हे उदाहरण!

परमेश्वराच्या अस्तित्वाबद्दल लोकमान्य म्हणत की जड सृष्टीतले सर्व गुणधर्म मनुष्याच्या बुद्धीला आकलन होतील पण परमेश्वरी गुणांचं आकलन मनुष्यास होणं शक्य नाही. म्हणून वेदांतशास्त्रात त्याला निर्गुण म्हणतात. प्रयत्नांती परमेश्वर हे जरी खरं असलं, मी जरी प्रयत्नवादी असलो तरी अदृष्ट अशी एक शक्ती असते जी मनुष्याचं यशापयश ठरवत असते त्यामुळे माणसाच्या मनात श्रद्धा निर्माण होते.

ऋग्वेद, महाभारत, धर्मग्रंथांचा लोकमान्यांचा अभ्यास दांडगा होता. श्रीकृष्णाने गीता सांगितली तेव्हा त्याच्यासमोर चातुर्वर्ण्य पध्दत होती. पण काळ जसा बदलेल तसं, तो पाया कायम राहिल आणि रूप बदलेल असं त्यांचं म्हणणं होतं. (आज आय. आय. टीच्या मुलांना सगळ्यात जास्त मान आहे आणि समाजाच्या आरोग्याला घातक अशा केमिकल कंपन्या आणि अणुभट्ट्या गावाबाहेर काढल्या जातात हे त्यांचं उदाहरण व्हायला हकत नाही.) नीतीची उच्च तत्वं मात्र त्यात हवीच. म्हणूनच इस्लाम देशात चातुर्वर्ण्य नसला तरी नीतीमूल्यांसाठी गीता हवीच असं ते म्हणत.

आद्य शंकराचार्याबद्दल त्यांना फार पूज्य बुद्धी होती. बौद्धधर्माच्या पडत्या काळात अखिल राष्ट्राचा अधःपात होण्याची वेळ आलेली असतांना आचार्यांनी आपल्या तीव्र वैराग्याने आणि अलौकिक बुद्धीप्रभावाने ज्ञानवैराग्यसंपन्न असे संन्यासी निर्माण केले आणि राष्ट्राला वाचवलं असं ते म्हणत. त्यामुळेच शंकराचार्यांचा आणि पीठाचा आब राखण्यात ते नेहमी दक्ष असत.

केसरीमध्ये ब्राह्मणोतरांनी वेदपठण करू नये असा लेख आला तेव्हा प्रसिध्द मजूर कार्यकर्ते सि.के. बोले त्यांना भेटले आणि त्यांचं स्पष्टीकरण मागितलं. तेव्हा लोकमान्यांनी, मी आता केसरीमध्ये क्वचित लिहितो आणि तो लेख आपण लिहिलेला नसून, जर जर्मन लोकांनी छापलेले वेद आपण वाचतो तर इतरांनी पठण करू नये असं म्हणण्यात काही अर्थ नाही असं ते म्हणाले.

१८९८ मध्ये ते तुरुंगात असतांना, त्यांचा विद्याव्यासंग माहीत असल्यामुळे मॅक्समुल्लर यांनी आपला ऋग्वेदावरचा ग्रंथ तुरुंगातल्या अधिकाऱ्यांबरोबर लोकमान्यांकडे पाठवला. तो वाचत असतांना आर्यांचं वसतीस्थान ज्या प्रदेशात रात्र आणि दिवस मोठे असतात तेथे असलं पाहिजे अशी कल्पना आली. “ सूर्योदयात प्राक् बहूनी अहानी आसज् ” ह्या श्लोकाने त्या शंकेला पुष्टी मिळाली. ज्या रात्री या ऋचेचा अर्थ बरोबर लागला, ती रात्र फार आनंदाची गेली असं ते बाहेर आल्यावर मित्राला म्हणाले. तुरुंगात कसला आला आहे आनंद असं तो मित्र म्हणला तेव्हा ते म्हणाले, तुला तुरुंगात गेल्याशिवाय ते कळायचं नाही. नंतर ‘ आर्यांचे मूळ वसतीस्थान ’ याची पूर्व तयारी करतांना त्यांनी भूगर्भशास्त्रावरचे १४ ग्रंथ वाचून काढले.

संस्कृत साहित्याचा लोकमान्यांचा अभ्यास दांडगा होता. ऋग्वेदाचा त्यांचा सखोल अभ्यास होता. ऋग्वेदातल्या अनेक कठीण प्रश्नांची उत्तरं त्यांनी शोधून दिली होती. लोकमान्यांनी सांगितलं की हल्लीची ऋग्वेद संहिता अपूर्ण आहे. कश्यप ऋषी आणि अंगिरस ऋषींनी पाहिलेली सहस्र सूत्रे गहाळ झाली असल्याचं लोकमान्यांनी सातव्या आणि तेराव्या खंडातून दाखवून दिलं होतं.

क्षत्रियांनी पुरोहिताचं गोत्र लावण्याची रूढी होती. म्हणजे त्यांना स्वतंत्र गोत्र नसल्याचं समजलं जाई. पण लोकमान्यांनी संशोधनाने हा समज खोटा ठरवला. श्रौतसूत्राच्या बाराव्या अध्यायात पंधराव्या खंडाच्या आश्रयाने क्षत्रियांना पुरुरव हे गोत्र असून मान आणि अएल असे त्याचे प्रवर आहेत हे दाखवून दिलं. संहितेत काही सूक्तांच्या शेवटी कित्येक ऋचा आणि चरण परत परत येत असतात. त्याचं कारण काय असेल याचा सर्व विद्वानांच्यात चर्चा चालू होती, तेव्हा लोकमान्यांनी त्याचा शोध लावला. ते म्हणाले. की जसं एखाद्या माणसाला बोलतांना मध्ये मध्ये, “ काय समजलं ? ” किंवा

“ बरोबर आहे ना ? ” असं म्हणायची संवय असते. तशी संवय वसिष्ठाना आणि विश्वामित्रांना असावी. त्याला अनुसरून या ऋचा परत परत आल्या आहेत, आणि त्यामुळे त्यावरून कोणाच्या कोणत्या ऋचा आहेत हेही कळतं. ”

भाद्रपद महिन्यात गणेशोत्सवात कार्यक्रमांची रेलचेल असे. एका भाषणासाठी सदाशिवशास्त्री भिडे आले होते. त्यांच्याबरोबर “ धर्म आणि व्यवहार ” या विषयावर दोघांची चर्चा व्हायचं ठरलं. सकाळी ८ वाजता दोघे वाद विवादाला बसले. मीमांसा, वेद आणि अलंकार यात लोकमान्यांचं प्राविण्य लोकोत्तर होतं. मधेच भिडे शास्त्रींनी “ शारीर ” शब्द कुठे आला आहे असं विचारल्याबरोबर लोकमान्यांनी तो “ अंतराम्याधिकारणातील सूत्रामधे ” आला आहे असं सांगितलं. भिडे यांना ते पटलं नाही तेव्हा ते पटकन उठले. शारीरभाष्यावरचं पुस्तक त्यांनी काढलं आणि ते सूत्र वाचून दाखवलं. आणि वर “ तुम्ही म्हणता ते सूत्र शांकरभाष्यामधे आहे असं सांगून तेही वाचून दाखवलं. भिडे शास्त्री थक्क झाले तेव्हा लोकमान्य त्यांना म्हणाले, की जी गोष्ट माणूस मनापासून करतो ती त्याला आठवत राहते. दोन तीन दिवस त्यांची चर्चा रंगली. सकाळी आठ ते दुपारी चारपर्यंत विषय घुसळला जाई.

महाभारतावर त्यांचं सतत चिंतन चालू असे. महाभारतातल्या प्रत्येक शब्दाचं ते अतिशय बारकाईने वाचन करत असत. इतकंच नव्हे तर ते एकदा वाचलं की कधीही विचारलं तरी कोणत्या ग्रंथात आहे, कुठे आहे हे ते लगेच सांगत. चिंतामण विनायक वैद्य हे रामायणमहाभारताचे गाढे अभ्यासक. कृष्णाच्या रथाला किती चाकं असतील? असा ते आणि लोकमान्यांच्यात विषय निघाला तेव्हा भिडे चार म्हणाले आणि लोकमान्य म्हणाले दोन. लगेच त्यांनी श्लोक सांगितला आणि त्यातलं रथाच्या चाकांचं द्विवचन दाखवून दिलं. संस्कृत भाषेत एकवचन, द्विवचन आणि बहुवचन असतं. पण लोकमान्यांनी प्रत्येक शब्द बारकाईने वाचल्याचा तो पुरावा होता. नंतर एक दिवस लोकमान्य वैद्यांना म्हणाले, “ काय हो वैद्य, चीनच्या इतिहासाशी महाभारताचा संबंध आहे आणि त्यावरून महाभारताचा काळ निश्चित होण्याला हातभार लागेल का ? ” वैद्य अवाक् झाले. चीनशी संबंध? असा कुठे आहे उल्लेख? वैद्यांनी विचारलं तेव्हा लोकमान्यांनी त्यांना भीम-कृष्ण संवाद सांगितला. कृष्ण शिष्टाईसाठी कौरवांकडे जाण्यास निघतो, तेव्हा भीम त्याला अठरा कुलांगार राजाची नावे सांगतो. आणि आता दुर्योधन त्याच माळेतला होईल असं म्हणतो. या अठरा राजांनी आपल्या सर्व ज्ञाती बांधवांना, मित्रांना, कुटुंबियांना ठार करून आपापले वंश संपवले होते. त्यात “ चीनानाम् धौतमूलकः ” असा शब्द होता. त्या चीनच्या राजाचा उल्लेख वैद्यांनी काल्पनिक संदर्भ म्हणून दुर्लक्ष केलं होतं. पण लोकमान्यांनी तेही लक्षात ठेवलं होतं.

(त्या अठरा कुलांगारांची नावे भीम सांगतो ती अशी-१. हैहयवंश- मुदावर्त. २. निपकुल- जनमेजय. ३. तालजंघ- बहुल. ४. कृमिकुल- उद्दण्ड वसु. ५. सुवीर- अजबिंदु. ६. सुराष्ट्र-रुषर्द्धिक. ७. बलिह- अर्कज. ८. विदेह- हयग्रीव. ९. चीन- धौतमूलक. १०. महौज- वरयु. ११. सुंदर- बाहु. १२. दीप्ताक्ष- पुरुरवा. १३. चेदि, १४. मत्स्य- सहज. १५. प्रवीर- वृषध्वज. १६. चंद्रवत्स- धारण. १७-मुकुट.- विगाहन. १८ नंदिवेग.-शम.)(लोकमान्यांच्या मते महाभारताचा युद्धकाळ मते इ.स.पूर्व १४०० होता. विकीपिडियावर महाभारत आणि चीन या विषयावर जी माहिती आहे त्यात धौतमूलकाचा इतिहासही आहे. त्यात त्याचे नाव “ त्से ” आहे. त्या चिनी नावाचा अर्थही धूत (क्लीन) असाच दिलेला आहे. हा अर्थ चिनी भाषा जाणणारी प्रीती शिरीष जोशी हिने सांगितल्यामुळे सगळं कोडंच एकदम सुटलं. धौतमूलकः म्हणजे ज्याची मुळे स्वच्छ आहेत असा. त्या राजाचा काळ इ. स. पूर्व १६०० च्या सुमारास ह्या राजाच्या सत्तेचा अंत झाला असा त्यात उल्लेख आहे. हा उल्लेख वाचल्यावर वाटलं, लोकमान्य स्वतःच एक “ विकिपेडिया ” होते. त्यांना हे अस्त्र मिळालं असतं तर कायकाय केलं असतं त्यांनी.)

रँग्लर परांजपे इंग्लंडहून पदवी घेऊन आल्यावर त्याचे मुंबईत गणितावर व्याख्यान होते. लोकमान्य त्या सभेला हजर होते. त्या भाषणात परांजपे म्हणाले की आपल्याकडेही प्राचीन ग्रंथामधे गणितावर खूप शोध आहेत पण एका प्रकारच्या गणिताच्या सिध्दांतावर प्राचीन ग्रंथांवर काही उल्लेख सापडत नाही. परांजप्यांचं भाषण झाल्यावर कुणाला काही सांगायचं आहे का असं विचारल्यावर लोकमान्य उठले. वेदातली यज्ञविषयक ऋचा त्यांनी म्हणून दाखवली आणि परांजपे, आमच्या लोकांना माहित नसल्याचा ज्या गणिती सिद्धांताचा उल्लेख करतात, तोच सिध्दांत त्यात आहे असं सिध्द करून दाखवलं. दुसरे दिवशी टाईम्सने लिहिलं... only Mr. Tilak responded and what he spoke on the subject was quite worthy as the author of " Orion".

पुण्यात ज्योतिष संमेलन भरलं तेव्हा लोकमान्यांची एकमताने निवड झाली कारण पाश्चिमात्य आणि पौर्वात्य, दोन्ही बाजूंची माहिती असलेले लोकमान्य एकटेच होते. त्यांचं ह्या शास्त्रातलं ज्ञान प्रचंड होतं. वादग्रस्त मुद्दे ते सगळ्यांना

नीट उलगडून दाखवत. शंकाही दूर करत. लोकमान्यांचा पराभव करायच्या तयारीने मुंबईहून काही पंडित आले होते, त्यांचाही त्यांना चुका दाखवून देऊन लोकमान्यांनी हिरमोड केला. रात्री १२ -१२ वाजेपर्यंत लोक त्यांच्याशी चर्चा करत बसत आणि सकाळी साडेसहाला परत काम सुरू व्हायचं. या संमेलनात जे ठराव झाले त्यावर सगळ्यांच्या सह्या झाल्या. तो कागद लोकमान्यांनी आठवणीने मागून घेतला. हा कागद नसला तर विरोधी पक्ष असा ठराव झालाच नाही म्हणतील म्हणून विरोधकांची शेंडी आपल्या हातात हवी असं म्हणून तो सह्यांचा कागद त्यांनी आपल्याजवळ जपून ठेवला.

ओरायन लिहिण्याची कल्पना कशी सुचली यावर बोलतांना ते म्हणाले, आपल्याकडे बारा राशी आहेत, पण वसू मात्र आठ आहेत. तेव्हा बारा वसू केव्हा होते आणि त्यांचे आठ केव्हा झाले यावर विचार करतांना लक्षात आलं की जेव्हापासून चार महिन्यांची रात्र सुरू झाली असेल तेव्हा वसूही आठ झाले असले पाहिजेत. हीच कल्पना “ ओरायन ” लिहिण्याला उपयोगी पडली. “ मासानां मार्गशिर्षोऽहम् ” या वचनाचं मूळ कोणत्या भौतिक परिस्थितीपर्यंत नेऊन भिडवता येईल यावरही त्यांचा सतत विचार चालू होता. त्यातून ऋग्वेदाचा काळ ठरवण्यासाठी त्यांचं संशोधन सुरू झालं. आणि त्यातून ऋग्वेदाचा काळ ख्रिस्तपूर्व ६००० वर्षे असावा असं त्यांनी निश्चित करून त्यावर जो प्रबंध लिहिला तोच **ओरायन. १८९३ च्या उन्हाळ्यात व्हिएन्ना इथे भरलेल्या प्राच्यविद्यापरिषदेत त्यांनी हा निबंध पाठवला. त्यामुळे जगभरच्या सर्व विद्वानांचं त्यांनी लक्ष वेधून घेतलं.**

मंडालेला लिहिलेलं “ गीतारहस्य ” इंग्रजांनी आपल्याजवळ ठेवलं. लोकमान्य पुण्यात आल्यावरही त्यांना परत करण्यात आलं नाही. कित्येक दिवस उलटले. बरोबरीचे लोक कासावीस होऊ लागले पण लोकमान्यांनी त्यांना धीर देत म्हटलं, “ इंग्रज कागद जप्त करतील तर करू देत. माझ्या डोक्यात सगळं आहे ते तर घेणार नाहीत ना ! मी पुन्हा सगळं लिहून काढीन.”

प्रो. जिनसीवाले यांनी लोकमान्यांना, काही झाले तरी संध्या, त्रिसुपर्ण (मंत्र) केल्याशिवाय राहू नका असा उपदेश केला तेव्हा लोकमान्यांनी सांगितलं.....मी सकाळी जागा झाल्यापासून रात्री झोपेपर्यंत मातृभूमीच्या चिंतनावाचून एक क्षणही रिकामा नसतो. तीच माझी संध्या आणि त्रिसुपर्ण.

पंचांगातलं अवकहडा चक्र कसं आलं याचा खुलासा त्यांनीच केला. ए,बी,सी,डी, प्रमाणे तीही एक वर्णमाला आहे पण आपल्याकडे कशी पोचली त्याचा पुरावा त्यांना मिळाला नाही.

शाळेत संस्कृत शिकवतांनाही त्यांचं शिकवणं वेगळंच असायचं मेघदूत शिकवतांना कालिदासाने एका श्लोकापुढचा श्लोक कसा आला आणि का लिहिला असेल त्याचीही व्युत्पत्ती ते सांगत. कलकत्ता काँग्रेसच्या अधिवेशनाहून परत येतांना ते विद्यार्थ्यांच्या आग्रहावरून, नागपूरला उतरले. त्याआधी ही मुले ते कलकत्याला जातांना त्यांना स्टेशनवर भेटली होती. तेव्हा आपले व्याख्यान कोणत्या विषयावर करावे हे त्या तरुणांशी बोलतांना त्यांनी जाणून घेतलं होतं. संस्कृत भाषा आणि पाश्चात्य तत्वज्ञान या विषयाचा अभ्यास करणारी मुलं तिथे जास्त आहेत हे लोकमान्यांना कळलं होतं. ठरल्याप्रमाणे राजाराम तुळसी राम नाट्यगृहात त्यांचा मानपत्र देऊन सन्मान झाला. अध्यक्ष होते महामहोपाध्याय केशव रावजी ताम्हन. या समारंभाला उत्तर म्हणून त्यांनी जे भाषण केलं त्या भाषणातच “ गीतारहस्याचं ” सूत्ररूपाने बीज होतं.

“ ओरायन ” वगैरे पुस्तकं मराठीत आपण का लिहीत नाही असं कुणीतरी लोकमान्यांना विचारलं तेव्हा, “ ते इंग्रजीत लिहिण्याचं मुख्य कारण परकी लोक ऊठसूट आपल्यावर जे आक्षेप करत असतात, त्यांना उत्तर देण्यासाठी इंग्रजीत मी ग्रंथ लिहीत असतो ” असं त्यांनी बाणेदार उत्तर दिलं. इंग्रज लोक त्यांना किती सलत होते आणि आपल्या संस्कृतीचा गाढा अभ्यास असल्यामुळे त्यात किती आणि काय काय चांगलं आहे हे त्यांनाच माहीत असल्यामुळे ते फार दक्ष असत.

लोकमान्यांचा जैन धर्माचा खूप अभ्यास होता. जैन संस्कृतीविषयी त्यांचं जैन परिषदेत जे व्याख्यान झालं त्यात अहिंसेबद्दल त्यांनी अभ्यासपूर्ण विचार मांडले होते. गुजरात पुरातत्वमंदिराचे आचार्य मुनि जिनविजय यांच्याबरोबर ते कधीकधी फर्ग्युसन रस्त्यावरून फिरायला जात आणि त्या धर्मावर, साहित्यावर, बोलत. जैन साहित्य विपुल आहे, पण ते परिपूर्ण अवस्थेत प्रकाशित झालेले नाही. त्यामुळे ते काम जैन साधूंनी केलं पाहिजे. जैनधर्म-बौद्धधर्म आणि सांख्यमत यांच्या एकमेकांशी असलेल्या संबंधांबद्दल प्राचीन साहित्यातले विचार यावर त्यांची चर्चा होत असे. अर्वाचीन सांख्य आणि प्राचीन सांख्य यातील भेद दाखवणारा लेख त्यांच्याजवळ आहे असं कळल्याबरोबर त्यांनी त्यादिवशीचं फिरणं रद्द करून

मुनींच्या घरीच बैठक मारली आणि तो उल्लेख पाहिला. त्यांचा जैनधर्माचा गाढा अभ्यास होता, म्हणूनच महात्मा गांधींच्या अहिंसा, उपवास, या मार्गामुळे सुरुवातीला लोकमान्यांची, गांधी जैन धर्माचे आहेत अशी समजूत होती.

सर रामकृष्ण भांडारकरांना ऐंशी वर्षे पूर्ण झाली तेव्हा त्यांचा सत्कार करण्यात आला. त्या प्रसंगी सर्वांच्या विनंतीवरून “ खाल्डीयन अँड इंडियन वेदाज ” हा निबंध लोकमान्यांनी भांडारकरांसमोर मुद्दाम वाचला. तो पुढे खूप प्रसिध्द झाला. त्यातील दोन-तीन कल्पना पुराव्या अभावी त्यांनी त्यात मांडल्या नव्हत्या. वेदिक धर्मात विष्णू-लक्ष्मी हे पति-पत्नी मानले आहेत, पण खाल्डीयन दैवत मर्दुक ह्याचे विष्णूशी खूप साम्य आहे. आणि लक्ष्मी ही स्वतंत्र देवता नव्हतीच पण जेव्हा मर्दुकला आर्यन संस्कृतीत सामावून घेणं इष्ट वाटायला लागलं, तेव्हा मर्दुकला विष्णूची बायको म्हणून सामावून घेतलं असावं असा त्यांचा कयास होता पण त्याला पुरावा नव्हता. “ शिखर ” या संस्कृत शब्दाचा संबंध “ zigurat ” या अँसिरियन शब्दाशी असावा आणि देवपूजनाला ऊंच देवालये बांधण्याची कल्पना खाल्डीयन संस्कृतीतून आली असली पाहिजे असा त्यांचा दावा होता. पंजाबातल्या उत्खननातून उंच इमारतींचे जे अवशेष मिळायला लागले आहेत त्यावरून आता हे स्पष्ट होऊ लागलं आहे.

ओरायन (वेदकाल निर्णय) आणि आर्टिक होम इन द वेदाज हे त्यांचे दोन ग्रंथ म्हणजे लोकमान्यांच्या अभ्यासाचे, संशोधनाचे दोन एकमेकांना पुरक ग्रंथ. वेदकाल ठरवतांना युरोपियन पंडितांनी त्या वाडमयाचे निरनिराळे खंड पाडले. आणि प्रत्येक खंडाला एकेक काल निश्चित केला. मॅक्समुल्लर साहेबांनी त्याचे छंदःकाल, मंत्रकाल, ब्राह्मणकाल, आणि सूत्रकाल असे चार भाग पाडले. तो काल इ.स. पूर्व ५००० वर्षे होता, पण भूगर्भशास्त्रावरच्या पुस्तकांचं अध्ययन केल्यावर लोकमान्यांनी तो काळ कमीत कमी ८००० वर्षे मागे नेला....त्याचवेळी शास्त्रज्ञांनी उत्तर ध्रुवाजवळचा प्रदेश इ. स. पूर्व ८००० वर्षे वसती करून राहायला योग्य होता, हे सिध्द केलं होतं. पण स्पष्ट निर्णयाचा पुरावा हाती लागत नव्हता, तो लोकमान्यांना ऋग्वेदात सापडला. ऋग्वेदात उत्तर ध्रुवाजवळच्या निसर्गाचं वर्णन लिहिणारे लोक किंवा त्यांचे पूर्वज दृष्टीस पडणाऱ्या ठिकाणीच कोठेतरी राहात असावेत असा अंदाज लोकमान्यांनी काढला. त्यांच्या या एका विचाराने ओढल्या गेलेल्या रेखेतून आर्यांच्या मूळ वसतीस्थानावर जसा प्रकाश पडला तसाच काही ऋचांचा पूर्वी अर्थ लागत नव्हता, त्यांचाही अर्थ लागायला लागला.

मंडालेच्या मुक्कामातल्या रिकाम्या वेळात जे ग्रंथ लिहायचा लोकमान्यांचा मानस होता, त्याची नुसती यादी कळली तरी आपल्याच आपण विद्वान आहोत असं वाटेल, त्या पुस्तकांची नावे :- १. हिंदु धर्माचा इतिहास - वैदिक श्रौत उपनिषदे इतिहास पुराणे दर्शन भक्ती. ऐतिहासिक कालापूर्वीचे - इतर धर्म व उपसंहार. २. हिंदु राष्ट्रधर्म (वृत्तांत व त्याच्या निरनिराळ्या अंगाचे वर्णन.) ३. रामायण महाभारताच्या पूर्वीचा हिंदुस्थानचा काल. ४. शांकरदर्शन. ५. प्रांतिक राज्यव्यवस्था. ६. हिंदु लॉ किंवा हिंदु धर्मशास्त्र ७. इन्फिनिटेसिमल कॅलक्युलस. ८. भगवतीतारहस्य - नीतिशास्त्र ९. शिवाजीचे चरित्र १०. खाल्डीया व हिंदुस्थान. ११. बुद्ध युग-शक-राजे. १२. मुसलमानांच्या आधीची राज्ये व मुसलमानी साम्राज्य. १३. मुसलमानी राज्याचा न्हास- मराठे व शीख. १४. इंग्रजांची राज्यस्थापना १५. राज्यसत्तेचे एकीकरण १६. नोकरशाही आणि तिचे ध्येय. (ऑस्ट्रिया, स्पेन, रशिया वगैरे देशातील नोकरशाहीशी तुलना.) ही यादी खूप मोठी आहे.

वैशाख शुद्ध प्रतिपदा , गुरुवार, उत्तररात्र, अश्विनी नक्षत्र, शके १५४९ (इ.स. १६२७) ही शिवाजी महाराजांची जन्मतिथी लोकमान्यांनी अभ्यासाने निश्चित केली होती. त्यासाठी त्यांनी अनेक बखरी, शिवकाव्य, काव्येतिहास संग्रह, शिवदिग्विजय, अनेक लेख वाचून त्यात जे उल्लेख आले, त्यांची छाननी केली. त्यातून मिळालेल्या चार तिथ्यांमधून कोणती खरी हे गणिताने ठरवलं.. तिथीच्या बरोबरच्या तपशीलाचा मेळ बसत नव्हता, मग अभ्यासाने आधी जन्मवर्ष मिळवलं. मग वैशाख महिना निश्चित केला. वार आहे, तर तिथी नाही, तिथी आहे तर नक्षत्र नाही असं होऊ लागलं. म्हणून लोकमान्यांनी शिवदिग्विजय जास्त विश्वसनीय धरलं, कारण काव्यात नेहमी सुटसुटीतपणा आणि नेमकेपणा असतो, शिवाय त्यातल्या तिथी, वार, नक्षत्र यांचा नीट मेळ बसत होता. आणि तिथी निश्चित केली. मग “ नक्षत्रेच तिथौ विधौ ” या श्लोकातल्या विधी या अर्थाने विधौ या शब्दाला सप्तमी न मानता, चंद्र या शब्दाची सप्तमी मानली तर मेळ बसला. आणि अशा रितीने जन्म तिथी काढली. त्यावरून शिवजन्माची तारीख काढली. वि का. राजवाड्यांनाही ती मान्य होती. कारण त्यांनीही अभ्यासाने तीच तिथी निश्चित केली होती. पण १९०० साली जेधे शकावली हाती आल्यावर त्यांनी त्या आधारावर ती जन्मतारीख बदलली.

व्यक्तिमत्व आणि लोकसंग्रह

करारी, गंभीर, चेहरा, पाणीदार डोळे आणि मोठा आवाज ही लोकमान्यांची विशेषता. एकदा एकाला शब्द दिला की प्राण जाए, पर वचन न जाए हा स्वभाव. माणसांची उत्तम पारख आणि त्यांना न विसरणं ही खासियत. “ ठकासी असावे ठक, वाचाळासी असावे वाचाळ ” हा लढाईचा समर्थ रामदासी पाया. शत्रूने आपली शस्त्रे बदलली की आपणही आपली बदलली पाहिजेत हे धोरण. प्रत्येक माणसाशी हे बोलणारच, आणि तेही त्याचा वकूब ओळखून त्याला समजणाऱ्या भाषेत. म्हणूनच त्यांना अफाट लोकप्रियता मिळाली. त्यांच्या भाषणाला हजोरो लोकांची गर्दी असे. त्यांच्या मिरवणूकीतही झुंडीच्या झुंडी लोटत. त्या भाषणामधे तेज, खरेपणा, शब्दांचा साधेपणा, विचारांचा पक्केपणा, देशभक्ती, मुद्देसूदपणा असे. त्यामुळे त्यांच्या भाषणाचा थेट लोकांच्या हृदयावर परिणाम होई, आणि भाषण कळण्यासही सोपे असे.

सुपारी, चहा आणि पुस्तक ही तीन मोठी व्यसनं. रोज सकाळी तालीम केल्याशिवाय रहात नसत. कॉलेजचं एक वर्ष बुडवून जी शरीर संपदा कमावली ती एवढ्या व्यस्त आणि मनःस्तापाच्या धकाधकीच्या आयुष्यात कायमही राखली. बॅडमिंटन आणि टेनिस या खेळांना व्यायाम म्हणायला ते तयार नव्हते. अडकित्ता नसला तर दातांनीच सुपारी फोडत.

१९०० साली रायगडावर शिवाजीमहाराजांचा उत्सव करण्यात आला. लोकमान्यांना बघायला काही मुलं आली तेव्हा लोकमान्य गंगासागर तलावात पोहत होते, आणि तात्यासाहेब केळकर आंघोळ करून काठावर उभे होते. त्याच्या डोक्यावर छत्री होती. लोकमान्यांनी त्या मुलांना सांगितलं की ही छत्री हातात धरायची आणि पायांनी पोहून तलाव पार करायचा. मुलं पाण्यात उतरली पण अर्ध्या वाटेतून परतली. मग लोकमान्य उतरले, ते तलाव पार करून तर गेलेच पण पायांनी फक्त पोहत परत पण आले. लंडनला जातांना बोटीतून जातांना, बॉम्बहल्ला झाला तर लाईफ बोटित उतरायचं आणि बोट सोडून वल्हवत लांब जायचं असं सर्वांना सांगितलं गेलं, तेव्हा लगेच ते प्रात्यक्षिक करून बघण्यात पहिले पाण्यात उतरले ते लोकमान्य होते. वर आल्यावर इतरांनाही हे करायला लावलं. आयत्या वेळी जमणार कसं? आधी शिकून अभ्यास झालाच पाहिजे ना?

एकदा त्यांच्या शाळेचे ड्रीलमास्तर गंगाधरराव दीक्षितांकडे आगरकर, टिळक, विष्णूशास्त्री ही सगळी मंडळी काही कारणाने जेवायला गेली. तिथे जेवतांना आग्रह सुरू झाला. त्यातच मग कोण लाडू जास्त खातो याच्यावर पैजही लागली. लोकमान्यांनी एकदा सगळ्यांना शाळेत अकरा वाजता पोचायची आठवण करून दिली पण कुणीच ऐकायला तयार नाही. झालं. मग लोकमान्यही त्या पैजेत उतरले. आणि अर्थातच पैज त्यांनीच जिंकली. त्यांनी २१ लाडू खाल्ले आणि त्यांच्या प्रतिस्पर्ध्याने २० लाडू. जेवणानंतर सगळे गारद झाले. जे मोजकं जेवले होते त्यांच्यातलेही काही ढेपाळले. काही तिथेच झोपले. शाळेत मात्र त्यादिवशी आपल्या मोठ्या आवाजात फक्त लोकमान्यच वर्गावर शिकवत होते. आणि जे शिक्षक आले नाहीत, त्यांचाही वर्ग घेत होते. विष्णूशास्त्री शाळेत आले आणि त्यांनी हे दृष्य बघितलं. ते म्हणाले, “ चला ! जोपर्यंत टिळक आहेत तोवर शाळा बुडत नाही. ”

त्यादिवशी पैजेचे जे ५ रुपये लोकमान्यांना मिळाले त्यातून शाळेसाठी खेळाचं सामान आणलं गेलं.

त्यांनी त्यांच्या मुलांसाठीही घरातच व्यायामशाळा तयार केली होती. एक तालीम मास्तर ठेवला. घरातल्या प्रत्येकावर बारीक लक्ष. मुलांची नखंही तपासत. अभ्यास कसा चाललाय त्यावर लक्ष ठेवत. मुलांना घोड्यावर बसण्याचं शिक्षण मिळावं म्हणून घरात तडूही ठेवलं होतं. मुलांच्या अभ्यासाची खोली त्यांच्या अभ्यासिकेच्या जवळच होती. मुलं दुपारी त्यांच्याच खोलीवरून जेवायला आत जात. तेव्हा प्रत्येकाला विचारत, “ आज फुकटचं जेवण जेवणार की मेहनतीचं ” म्हणजे अभ्यास केलाय की नुसते गिळायला तयार? घरी असायची वेळ थोडीच असे पण असले की तेवढ्या काळात मुलांना वेगवेगळ्या विषयावरची सतत माहिती देत. मुलांना फोटोग्राफी शिकता यावी म्हणून त्यांनी कॅमेराही आणला. अगदी मंडालेला असतांनाही जी दर महिन्याला पत्रं येत, त्यात मुलांच्या अभ्यासाची चौकशी केलेली असे. इतकंच नव्हे तर मंडालेला मुलं त्यांना भेटायला गेली तर तुमची अभ्यासाची पुस्तकंही बरोबर घेऊन या असं त्यांनी मुलांना कळवलं. घरात सर्व मुलांनी दूधच प्यायलं पाहिजे असा दंडक होता. स्वतः मात्र चहा पीत असत. तेव्हा मुलांनी तक्रार करत, तुम्ही चहा पिता तर आम्हाला का दूध असं विचारलं, तर म्हणाले,.... बाप दारू पीत असला तरी मुलांनी दारू पिऊ नये....त्यांचा वामन नावाचा मुलगा लहानपणीच वारला. त्याला जुलाबाने हैराण केलं होतं, त्यातच तो जिऱ्यावरून खाली गडगडत आला. त्या रात्री घरातला मोठा भाचा त्याला फेऱ्या मारत निजवायचा प्रयत्न करत असतांना त्याचा प्राण गेला.

भाच्याने लोकमान्यांना उठवून ते दाखवलं. लोकमान्यांनी त्याला हळूच आईच्या गादीवर ठेऊन यायला सांगितलं. सकाळी सत्यभामाबाई उठल्या आणि बाळाला झोप लागलेली आहे हे पाहून झोपला वाटतं असं म्हणाल्या तेव्हा.. .. इच्छा असल्यास पुन्हा जन्मास येण्यासाठीची ही नीज असेलएवढंच लोकमान्य त्यांना म्हणाले. तेव्हा त्या माऊलीला सत्य कळलं.

आपल्या मुलांना त्यांनी एकच सल्ला दिला होता.... तुम्हा जे काही करायचं असेल ते मनापासून करा, किंबहुना जे मनापासून आवडत असेल तेच करा. तुम्ही चामड्याचे जोडे विकलेत तरी माझी अजिबात हरकत नाही, पण मग लोकांना जोडे म्हटलं की मात्र तुमचंच नाव आठवलं पाहिजे. जसं चहा म्हणजे लिप्टन आणि बिस्कीट म्हटली की हंटले-पामर. प्रत्येकजण आपली मनोवृत्ती पाहून असा आपल्या आवडीचा धंदा करू लागला तर राष्ट्राची उन्नती व्हायला हातभारच लागेल. संध्यासुध्दा कराच असा आमचा आग्रह नाही. पण संध्या करणं म्हणजे मन काही क्षण विचारशून्य करणं. ते कोणत्याही मार्गाने करा. पण दिवसातून एकदा मन विचारशून्य करा, किंवा एकाग्र करा. म्हणजे मग मनःशक्ती वाढते आणि आपल्यालाच त्याचा फायदा होतो. मीही दिवसातून एकदा ते करतोच.

त्यांचं काम अतिशय व्यवस्थित असे. पत्राची घडी अशीच पडली पाहिजे, पाकिटावर स्टॅम्प असाच लागला पाहिजे इथपासून त्यांच्या पुस्तकांची काळजी ते स्वतःच घेत. घरातली पुस्तकं म्हणजे केवळ त्यांचा प्राण होता. ती कुठे आणि कशी ठेवायची तेही तेच ठरवत. कुणाला पुस्तक लागलं तर स्वतःच उठून काढून देत. त्यांची झोप हीसुध्दा त्यांच्या ताब्यात असेआता मी झोपतो असं म्हणून ते जेव्हा झोपत त्यानंतर च्या दुसऱ्या मिनिटाला ते घोरायला लागलेले असत आणि ज्या वेळेला उठायचं असेल त्याच क्षणी उठत.

लोकांचे चेहरे लक्षात ठेव्यात त्यांचा हात धरणारा कुणी नव्हता. त्याच्याभोवती नेहमी गुप्तहेरांचा सुळसुळाट असे.त्यांच्या जेवणाखाण्याची सोयही तेच करत. एकदा एक गुप्तहेर त्यांच्या पाठोपाठ सिंहगडावर पोचला तेव्हा त्याला पाहिल्याबरोबर, तू अमुक गावी, अमुक वेळेला मला नमस्कार करायला आला होतास ना ? असं विचारल्याबरोबर तो परत निघून गेला. त्यांच्या मुलीच्या लग्नात आलेल्या पाहुण्यांना त्यांच्या दर्जाप्रमाणे पंक्तीत बसवण्याचं काम ते स्वतः करत होते. तेव्हा त्यांनी ज्या लोकांना वेगळे काढून त्यांची स्वतंत्र पंगत बसवली ते झाडून सारे गुप्तहेर होते. लोकमान्यांनी त्यांना खड्यासारखं वेचून काढलं होतं. पोलिसांकडून सरकारला त्यांच्याबद्दल काय रिपोर्ट जातो याची त्यांना खडान् खडा माहिती असायची, नव्हे, कधीकधी त्याची अस्सल कॉपीही असायची. एवढं त्यांचंही हेरखातं सशक्त होतं.

इ. स. १९१७-१८ मध्ये, राधाबाई आपटे नावाच्या बाई त्यांच्या “ कीर्तनसुधा ” नावाच्या पुस्तकावर अभिप्राय मागायला गेल्या. त्यांना पाहून लोकमान्य त्या बाईंना म्हणाले, मी तुम्हाला कुठे तरी पाहिलंय असं वाटतंय ! १९०६ साली बेळगावला पाहिलंय असं वाटतंय. भास्करराव ओंकार तुमचे कोण?..... बाई थक्क होत म्हणाल्या ... ते माझे वडील...मग लोकमान्यांनी त्यांचं पुस्तक ठेऊन घेतलं आणि उद्या अभिप्राय लिहून ठेवतो. उद्या या असं सांगितलं.

लोकमान्य अत्यंत विनोदी होते. एकदा त्यांच्या मुलीने एक तसवीर तयार केली. त्यात मध्यभागी लोकमान्यांचा फोटो आणि बाजूने छोटे छोटे शंख-शिंपले लावले आणि ती वडिलांना दाखवायला आली. त्यावर लोकमान्य तिला म्हणाले, “ मधे मोठा शंख आणि बाजूने छोटे शंख का ? ” सकाळी सगळी न्याहारीला बसली की मुलांना म्हणत, तुम्ही न्याहारीला हे खाता. मी रोज काय खातो सांगा बरं?.. मग पेपर वाचतांना म्हणत, मी रोज कुणाच्या ना कुणाच्या शिव्या खात असतो...

ते लंडनला असतांना, त्यांची मुलाखत ब्रिटन अँड इंडिया नावाच्या साप्ताहिकाच्या प्रतिनिधीने घेतली होती. तेव्हा त्यांनी सांगितलं,

“ खरं तर मला ज्ञानदान फार आवडतं. तोच उद्योग म्हणून मला स्वीकारायचा होता. पण राजकारणात पडावं लागलं. त्यानंतर मी जेलमध्ये गेलो.”

“ का गेलात ? ”

“ माझ्या वृत्तपत्रात मी कोल्हापूरच्या राजांना त्यांचे कारभारी वार्डट रीतीने वागवतात असं लिहिलं.” मग शाळा सुरू केली, पण सरकारी ग्रँट घेऊ नये या माझ्या मतामुळे मी शाळा सोडली. १८९० मध्ये मी केसरी जनजागृतीसाठी सुरू केला आणि त्याचा खप वाढल्यामुळे मला राजकारणात पडावं लागलं.”

स्वराज्य मिळाल्यावर मुलांना गणित शिकवाचं आणि Differential Calculus चा अभ्यास करायचा हे त्यांचं स्वप्न होतं. अंगात ताकद भरपूर, चिवटपणे काम करण्याची क्षमता प्रचंड. एकदा एका विषयाच्या मागे लागले की बारातेरा

तास त्यात घालवत असत. कहर झाला होता तो मुंबई काँग्रेसच्या परिषदेला. सलग ३६ तास त्यांनी काम करून स्वतःच एक विक्रम केला. अशावेळी त्यांना जेवणखाणही सुचत नसे. त्यांना चहा विचारायचं धाडसही कोणाला होत नसे.

त्यांची लोकप्रियता वर्णनातीत होती, कारण प्रत्येकाला ते निःस्सीम देशभक्त आहेत, आपल्यासाठी तुरुंग सोसतात, ते चारित्र्यवान आहेत, समाजासाठी कळकळीने काम करतात हे माहित होतं. त्यामुळे विद्वानांपासून सामान्य अशिक्षितापर्यंत ते सर्वप्रिय होते. लोक झुंडी-झुंडीने त्यांच्या दर्शनासाठी खोळंबत, तेव्हा कितीही रात्र असली, जागरण झालेलं असलं ती लोकांसमोर जाऊन त्यांचं समाधान करीत असत. प्रवासाला निघाले की प्रत्येक स्टेशनवर लोक हजाराच्या संख्येने त्यांच्या दर्शनासाठी खोळंबलले असत, तेव्हा लोकमान्य डब्यातून खाली उतरत, त्यांच्यासमोर उपदेशाचे चार शब्द बोलत आणि मग परत गाडी सुटे. एकदा एका युरोपियन माणसाने त्यांच्या डब्यातून प्रवास करत असतांना त्यांच्या गळ्यातला हार वास घेण्याच्या निमित्ताने मागून घेतला आणि हळूच आपल्या खिशात ठेवला. ते प्रवास करतील त्या गाडीच्या स्टेशनवर प्लॅटफॉर्म तिकीटं विकण्यात येऊ नयेत असा फतवा सरकारने काढला. कारण होतं.... गाडीतल्या इतर युरोपियन प्रवाशांना त्यांचा त्रास होतो. त्या वेळच्या प्रवासात एका स्टेशन मास्तरने आपला राजीनामा लिहून ठेऊन सगळ्यांना तिकीटं वाटली. लोकमान्यांच्या गाडीने फलाटावर प्रवेश केला आणि.... लोकमान्य महाराजकी जयया घोषणेने आसमंत दुमदुमला. (अशी लोकप्रियता नंतर महात्मा गांधीना आणि पं. जवाहरलाल नेहरूंना मिळाली.)

रॅण्डच्या खुनानंतर लोकमान्यांच्यावर राजद्रोहाचा खटला भरण्यात आला , तेव्हा त्याच्या निकालाच्या दिवशी लोकांचे थवेच्या थवे मुंबई हायकोर्टाच्या दारात जमू लागले. संध्याकाळी ५ वाजेपर्यंत हजारो लोक लोकमान्यांचं दर्शन एक क्षण तरी व्हावं म्हणून न कंटाळता तिथे उभे राहिले. निकालही लागत नव्हता. पोलिसांनी कैद्यांना न्यायची काळी गाडी दुपारपासूनच मुख्य दारासमोर आणून ठेवली होती. अखेर वरच्या मजल्यावरून काही लोक खाली येऊ लागले आणि लोकमान्यांचं दर्शन घेण्यासाठी सगळे उतावीळ झाले. पण वस्ताद इंग्रजांनी लोकमान्यांना समुदायाचा रोष टाळण्यासाठी न्यायमूर्तीच्या मागच्या बाजूला वाटोळे छोटे जिने आहेत, त्या मार्गाने खाली नेऊन वेगळ्याच गाडीतून तुरुंगात नेलं होतं. सरकार अशा वेळी मुद्दाम चार-पाच मार्गांच्या अफवा पसरून लोकांना गोंधळात टाकत असे.

विठ्ठल रामजी शिंदे जेव्हा तुलनात्मक अभ्यासासाठी ऑक्सफर्डच्या मॅचेस्टर कॉलेजला जायचे होते तेव्हा लोकमान्यांना भेटायला गेले. खरं तर ते लोकमान्यांचे विरोधक. पण वैचारिक. लोकमान्यांनी त्यांना सांगितलं....“ आमच्या हिंदू तत्त्वज्ञानात द्वैत- अद्वैत-असे आणि शैव- वैष्णव-शाक्त असे जे पंथ माजले आहेत, त्यांनी आपली दृष्टी विकृत होऊ न देता, त्यांचे ऐतिहासिक महत्त्वही कमी होऊ न देता, उपनिषद काळात हिंदूंची जी निर्भय, स्वतंत्र दृष्टी होती, तीच राखून पाश्चात्य आचार-विचारांशी त्याची तुलना करण्यास शिका.”

एकदा अमरावतीला गेले. मित्राच्या घरी उतरले होते. तिथे एक शेतकरी खूप दूरवरून त्यांचं दर्शन घ्यायला आला. बाहेरची माणसं त्याला आत सोडनात. गलका ऐकून लोकमान्य बाहेर आले. त्या शेतकऱ्याची चौकशी केली. त्याचं पीक काय, शेती केवढी वगैरे प्रश्न विचारून समाधान करून पाठवलं. त्यांच्याशी बोलायला गावातली उच्चभ्रू माणसं खोळंबली होती, त्यांना म्हणाले, “ शेतकरी हा आपल्या देशाचा आत्मा आहे....यांच्यावरचा मलीनपणा दूर केला तरच या राष्ट्राचा उध्दार आहे. यासाठी शेतकरी आपला आणि आपण शेतकऱ्याचे असं वाटलं पाहिजे.” शेतकरी धन्य होऊन परत गेला.

स्वराज्याची चळवळ खेडोपाडी नेण्यासाठी ते भाषण करीत हिंडत तेव्हा ऐकणारी माणसं कशी आहेत याचा आधी अंदाज घेत. एकदा चिकोडीला त्यांचं भाषण झालं. दुसरे दिवशी तात्यासाहेब केळकर, बाबुराव गोखले हे आंधोळीसाठी विहीरीवर चाललेले असतांना त्यांना एक शेतकरी दिसला. तात्यासाहेबांनी त्याला भाषणाला काल आला होतात काय असं विचारल्यावर तो हो म्हणाला. तेव्हा कशावर होतं रे भाषण असं विचारल्यावर “ स्वराज्यावर ” म्हणाला. “ म्हणजे काय रे ” वर उत्तरला,

“ म्हणजे आपल्या गावचा मामलेदार नाहीतर कलेक्टर तुमच्यावर जुलूम करत असतील तर त्याच्या जागी आपल्याला हवा तो नेमता यावं, याचा अर्थ स्वराज्य. ”

एम.ए. करत असतांना लोकमान्य भाड्याच्या खोलीत मित्रांबरोबर राहात होते. लोकमान्यांचा एक मित्र शीतज्वराने खूप आजारी पडला. त्याची काळजीपूर्वक सेवा केली तरच तो वाचेल, अशी स्थिति होती. लोकमान्यांनी या मित्राची अहोरात्र जागून इतकी काळजी घेतली आणि शुश्रूषा केली की फुलाहून कोमल असं त्याचं मन होतं याचा प्रत्यय

आला. पण त्यांच्या या प्रयत्नांना यश न येऊन तो मित्र वारला. अंत्यसंस्कार सुरू झाले तेव्हा अचानक त्या शवाचा पाय बाहेर आला. इतर सर्वांनी ते पाहिलं पण काय करावं ते सुचेना आणि कुणाला धाडसही होईना. पण त्याक्षणी लोकमान्य पुढे झाले, तो भाग तोडला आणि परत सरणात टाकून दिला. वज्रादपि कठोर म्हणजे काय याचंही उदाहरण त्यांनीच घालून दिलं.

मनाची स्थितप्रज्ञता म्हणजे काय असं त्यांना विचारल्यावर म्हणाले, आनंदाची गोष्ट घडली तर त्याने हुरळून जाता किंवा दुःखाने गांगरून न जाता आपली अध्यात्मिक उन्नती करत राहणं. त्यामुळेच राजद्रोहाचा खटला त्यांच्यावर भरला गेला, तेव्हा दाजीसाहेब खरे त्यांच्यासाठी जामीन मिळवायच्या खटपटीत होते. ते जेव्हा जामीन मिळवून लोकमान्यांना भेटायला तुरुंगात आले तेव्हा लोकमान्यांना गाढ झोप लागली होती. अमूक गोष्टीचा अमूक परिणाम होणार आहे हे मनाने घेतलं की त्याचा त्यांच्या मनावर बिलकुल परिणाम होत नसे. म्हणूनच ते गाढ झोपले होते.

लोकमान्य विलायतेहून परतल्यावर पुणे शहरातर्फे त्यांना मानपत्र देण्याचा समारंभ करण्याचं ठरलं पण रँगलर परांजपे आणि इतर काही लोकांनी त्याला विरोध करायचं ठरवलं आहे हे लोकमान्यांच्या कानावर आलं तेव्हा त्यांनीच संयोजकांना बोलावलं आणि काय तयारी केली आहेत असं विचारलं. संयोजकांना काही सुचेना. परांजपे विलायतेहून आले तेव्हा त्यांच्यावर केसरीमधून लोकमान्यांनी टीका केली होती. त्यामुळे परांजप्यांचा विरोध होता. लोकमान्यांनी लगेच व्यूह रचना केली, विरोधकांना बोलू द्या म्हणून सांगितलं आणि लबाडीने त्यांना गोंधळ घालता येऊ नये म्हणून त्यांची बसायची व्यवस्थाही ठरवली. त्या अग्रलेखामुळे परांजपे अजून नाराज असतील त्याचं हे कोमल मन राजकारणात चालणार नाही म्हणाले. **राजकारणात दोन घ्यावेत आणि दोन द्यावेत या मताचा मी आहे असंही ठणकावून सांगितलं.** ना. गोखले विलायतेहून आल्यावरही त्यांचाही मानपत्र समारंभ करण्यात आला त्यात लोकमान्यांनीचीच पुढाकार घेऊन समारंभ घडवला होता याचीही आठवण त्यांनी संयोजकांना करून दिली. आणि त्यानंतर त्या विरोधकांनाच पत्र लिहिलं.. .. मानपत्र देणे हा एक शिष्टाचार आहे. तो शहरातर्फे दिला जातो. मी गेली चाळीस वर्षे या शहराची सेवा केली आहे... **हिंमत असेल तर सभेला येऊन मला विरोध करून दाखवा.** ”

तुरुंगात राहात असतांना कैद्यांच्याही गळ्यातले ताईत झाले, कारण तिथेही ते त्यांच्या कल्याणाचा, हिताचाच उपदेश करित असत. राजद्रोहाची शिक्षा झाली तेव्हा त्यांना कैद्याचा पोशाख दिला गेला. आणि जाड भाकरी. लोकमान्य म्हणाले, भारतातल्या अर्ध्या जनतेला ही भाकरीसुध्दा मिळत नाही. ” ते दिसले की कैदी उठून उभे राहायचे. गुन्हे करून आलेले काही कैदी तिथेही जेलरचं ऐकायचे नाहीत. पण एकदा लोकमान्यांनी त्या कैद्यांना, ‘आधीच गुन्हा करून आला आहात.. आता आणखी कशाला वाईटपणा घेता ? नियमाप्रमाणे वागा’ असं म्हटल्यावर ते नीट वागायला लागले.

अंतर्बाह्य सोज्वळ आणि निष्कलंक चारित्र्य ही लोकमान्यांची मोठी संपदा. त्यांच्याकडे एकदा एका मातब्बर माणसाच्या बाई खालच्या कोर्टातला निवाडा घेऊन आल्या. लोकमान्यांचे चिरंजीव विश्वनाथ त्यांना घेऊन लोकमान्यांकडे आले. दीडतास लोकमान्य त्यांचे कागद चाळत होते, त्या बाईंना प्रश्न विचारत होते पण एकदाही त्यांनी बाईंकडे पाहिलं नाही.

पुण्यात असतांना गुप्त पोलीस खात्यातल्या एका अधिकाऱ्याने एका बाईला लोकमान्यांकडे पाठवलं. ती बाई एक विशिष्ट प्रकारची किल्ली घेऊन आली होती. ती लोकमान्यांना म्हणाली की, “ माझ्या स्वप्नात अंबाबाई आली आणि मला म्हणाली की ही किल्ली ज्याच्याजवळ असेल, तो स्वराज्य मिळवेल. तेव्हा ती तुमच्याकडे असू द्या. ” तेव्हा लोकमान्यांनी तिला म्हटलं की “ तुम्ही मला बहिणीसारख्या आहात. ती किल्ली तुमच्याकडेच असू द्या. तुम्हास स्वराज्य मिळालं तर आम्हासही मिळाल्यासारखंच आहे. आम्ही तुम्हाला आमच्या राणीसरकार करू म्हणजे झालं.. ” त्या बाईची पापी नजर त्यांना सावध करून गेली. त्या किल्लीने आपल्या किल्ल्याला ती आग लावायला आलेली त्यांना लगेच उमजलं.

एकदा एका अडाण्याच्या इस्टेटीची व्यवस्था करायचं काम त्यांच्याकडे आलं. त्याच्या दागिन्यांची यादी करून, सराफाला बोलावून त्याच्या किंमती करण्यात आल्या. यातील काही दागिने तुम्हाला हवे असतील तर किंमत करून ठेऊन घ्या असं सराफाने त्यांना सुचवलं तेव्हा लोकमान्यांनी त्याचा निषेध केला आणि लवकरात लवकर हे विष बाहेर घेऊन जा असं बजावलं. त्याउलट कितीकांना आपल्या खिशातला पैसा देऊन मदत केली त्याला हिशेबच नाही.

सातारचे महाराज आबासाहेब पुण्यात वारले. त्यांचे ऑपरेशन झाल्यावर दोनतीन वर्षे ते आजारी होते. त्यांचा अंत झाला तेव्हा लोकमान्यांना त्यांची मिरवणूकीने अंतयात्रा काढावी असं मनात होतं. पण कुटुंबियांना मात्र त्यांना माहुलीला अग्नी द्यावा असं वाटत होतं. महाराजांच्या निधनानंतर त्यांच्या जवळची मंडळी घाबरून गेली. या परक्या

ठिकाणी कुणाची मदत घ्यायची म्हणून लोकमान्यांकडे आली. रात्री ९ वाजताची वेळ होती. लोकमान्य लगेच उठले. सातारकरांचे एजंट डि. जज्ज ल्यूकस नावाचे होते, त्यांच्याकडे गेले. (यांनीच लोकमान्यांना ताईमहाराज खटल्यात शिक्षा सुनावली होती.) कॉफीनची सोय केली. स्पेशल डब्याची सोय ट्रॅफिक मॅनेजरकडून करून घेतली आणि त्या लोकांची सातारला रवानगी करून सकाळी ८ वाजता घरी परतले. जाग्रण, श्रम यांची तमा बाळगली नाही. प्रत्येकाला मदत करायची ती स्वतः उठून करायची, हाताखालच्यांना कामं सांगून नाही, हे त्यांचं विशेषत्व.

लोकमान्यांचा भाचा एकदा आगरकरांच्या भावाबरोबर नाटकाला निघाला. केसरीसाठी नाटकाचे फुकट पास येत. पण लोकमान्यांनी त्याला निश्चून सांगितलं की कुणाचेही फुकट उपकार कधीही घेऊ नयेत. शिवाय आम्हाला नाटकावर परीक्षण लिहावं लागतं तेव्हा ओशाळगतीमुळे, त्या उपकारामुळे खरं स्पष्ट लिहिता येत नाही.

पंजाबात एका वीरनवाली नावाच्या महिलेवर एका अँग्लोइंडियन अधिकाऱ्याने बलात्कार केला आणि तिच्या नवऱ्याने त्या गुन्हेगारावर कोर्टात खटला भरला हे ऐकल्यावर लोकमान्यांचे डोळे लाल झाले आणि त्वेषाने ते उसळले आणि मग अत्यंत खेदाने म्हणाले,

“ ज्या देशातला पुरुष आपल्या पत्नीवर झालेल्या अत्याचारावर खवळून न उठता, खटला भरतो, त्याअर्थी स्वराज्य मिळणं अजून खूप दूर आहे.”

पुण्यात १८९५ साली प्लेगने कहर मांडला. त्यात त्यांचा मोठा मुलगा विश्वनाथ, आणि एक भाचा, मृत्यू पावले. पण लोकमान्यांची मनःशांती अढळ राहिली. जन्मणान्याचा मृत्यू अटळ आहे हा गीतेचा संदेश ते कोळून प्यायले होते. मात्र या प्लेगने कहर केल्यावर, त्यावरच्या उपचारांचं पुण्यात एक हॉस्पिटल सुरू केलं. एकदा एक विधवा बाई त्या हॉस्पिटलमध्ये उपचार घेऊन बऱ्या झाल्या. त्यांना घरी सोडतांना त्यांच्याकडे बिलाची रक्कम चालकांनी मागितली. बाईना कुणीही नात्याचं नव्हतं आणि ३० रूपये बिल भरण्याइतका पैसाही नव्हता. त्यामुळे चालकही त्यांना सोडेनात. तेव्हा त्या बाई म्हणाल्या,

“ माझ्यासारख्या द्रौपदीची सुटका करणारा एकच कृष्ण. तो म्हणजे लोकमान्य. ” त्या असं म्हणत असतांनाच लोकमान्य आणि बाळाजीपंत नातू तिथे आले. त्यांना बाईची हकीकत कळली. लगेच लोकमान्यांनी आपल्या खात्यावर त्या बाईचं बिल घालायला सांगून वर, ... त्या अशक्त झाल्या आहेत.. त्यांना गाडी करून घरी पोचवा असं सांगितलं.

न्यू इंग्लीश स्कूल स्थापनेच्या वेळचे त्याचे सहकारी माधवराव नामजोशी, शेवटच्या घटका मोजत असतांनाची गोष्ट! त्यांचा प्राण जाईना. लोकमान्य आणि त्यांचे इतर सहकारी जवळच बसले होते. पण कशात जीव अडकला आहे हे कुणालाच कळना. माधवरावांना बोलताही येत नव्हतं इतकी शेवटची घटिका होती. पण डोळ्यांमधून पाणी वाहात होत. शेवटी लोकमान्यांनीच त्यांना असं का होतंय असं विचारलं तर माधवरावांनी खुणेनेच माझ्या कुटुंबाची काळजी लागली आहे असं सांगितलं. तेव्हा लोकमान्यांनी लगेच, तुमच्या कुटुंबाची काळजी मी घेतो, असा शब्द त्यांना दिला आणि लगेच माधवरावांचे प्राण पंचत्वात विलीन झाले. त्यानंतर दिला शब्द लोकमान्यांनी खरा करून दाखवला. इतका की मंडालेला जातांना, तुमच्या दृष्टीने मी लांब जातोय पण नामजोशींच्या घरातल्यांना मी वाड्यातच आहे असं वाटलं पाहिजे इतकी त्यांची काळजी घ्या. अशा सूचना दिल्या.

लोकमान्य त्यांच्याच व्यापात इतके अडकलेले असतांनाही कृष्णाजी बल्लाळ देवल त्यांच्याकडे समस्या घेऊन गेले. ती अशी की गायनशास्त्राचे आद्याचार्य भरतमुनींचा काल त्यांना निश्चितपणे कळत नव्हता. देवलांनी आचार्य आणि त्यांचे शिष्य यांच्यातली ऋक् प्रतिशाखेची संवादात्मक भाष्ये लोकमान्यांना दाखवली आणि त्यावरून लोकमान्यांनी भरतमुनींचा काळ ख्रिस्तपूर्व १५०० वर्षे पूर्वीचा असला पाहिजे असा सप्रमाण असा निश्चित केला. या त्यांच्या निर्णयामुळे प्राचीन संगीतकलेचा अभ्यास करणे सोपं झालं.

डोंगरीच्या तुरुंगात लोकमान्य आणि आगरकर होते तेव्हा आगरकरांना सगळे पदार्थ खाता यायचे नाहीत कारण त्यांना दम्याचा त्रास होता. ते अनेकवेळा अर्धपोटी राहात आहेत हे पाहून लोकमान्यांनी तुरुंग अधिकाऱ्यांना विनंती करून, आगरकरांना खाता येतील असे आपल्या वाटचे पदार्थ आगरकरांना द्यायला सांगितलं.

लोकमान्यांना कोणत्याही विषयाची माहिती नव्हती असं नव्हतं. रेल्वेत नोकरी करणारे एक जोशी नावाचे गृहस्थ त्यांच्याकडे गेले. त्यांना आपली नोकरी सोडायची होती, आणि रेल्वेच्या तक्रारी लोकांसमोर येण्यासाठी वर्तमानपत्र काढायची इच्छा होती. लोकमान्यांनी थॉमस-कुंक कंपनीची माहिती दिली आणि अशी कंपनी रेल्वेसाठी काढायचा सल्ला दिला. एवढं करून ते थांबले नाहीत. त्यासाठी लागेल ते भांडवल त्यांना द्यायची तयारीही दाखवली. लोकमान्यांकडे

कुणीही सल्ला मागायला जायचं आणि समाधानाने परतायचं. मग ते पंचांगकर्ते असोत, नाहीतर देवल सर्कसवाले. सर्कशीतले सल्लेही लोकमान्य त्यांना देत. त्या काळात, शक्तीचे अचाट प्रयोग करणारे प्रो. राममूर्ती नावाचे गृहस्थ पुण्यात आले. त्यांची आर्थिक स्थिती मात्र अत्यंत दयनीय होती. त्यांच्याजवळ कुणी चांगला मॅनेजरही नव्हता. लोकमान्यांनी देवलांच्या मॅनेजरना पटवर्धनांना बोलावले. राममूर्तींना संबंध महाराष्ट्रभर फिरवून सर्व विद्यार्थ्यांसमोर त्यांचे प्रयोग करायचा सल्ला दिला आणि जागोजाग तालीमखाने उभे करायचा उद्योग करायला सांगितले.

शिवाजी फंडाचे, सार्वजनिक सभेचे, खजिनदार सरदार बाळासाहेब नातू मुंबईत अत्यंत आजारी पडले. ते त्या दुखण्यातून उठणार नाहीत हे लक्षात आल्याबरोबर लोकमान्य पुण्याहून तातडीने नातूंना बघायला आले. तोपर्यंत नातूंची शुध्द गेली होती. डॉ. शिखरे यांनी, आता उद्या सकाळी ते शुध्दीवर आल्यावर पाहू असं सांगितलं आणि ते निघून गेले. कागदांवर सह्या करण्याइतपत चांगल्या अवस्थेत राहण्यासाठी लोकमान्यांनी लगेच केसरीचे उपसंपादक लिमये यांना, सकाळी शिखरे येण्यापूर्वीच नातूंना हेमगर्भची आणि सूतशेखराची मात्रा देऊन ठेवण्याचं बजावले. दुसरे दिवशी सकाळी वे.शा.सं. काशीनाथशास्त्री यांनी मात्रा उगाळून घातल्या. लोकमान्य आले, डॉ. शिखरेही आले. बाळासाहेब सह्या करण्याइतके पूर्ण शुध्दीवर आहेत असं डॉ. नी सांगितलं. आणि नातूंनी सह्या केल्या. हेमगर्भ मात्रेचा उपयोग किती उत्तम होतो हे लोकमान्यांनी सर्वांना शिकवले. कारण ते लहानपणी बापूसाहेब मेहेदळ्याकडे जायचे तेव्हा त्यांच्या कानावर हे पडले होते.

मंडालेहून आल्यावर प्रकृती सुधारण्यासाठी त्यांनी स्वतःच च्यवनप्राश घेण्याचं ठरवले. ती कामगिरी कृष्णशास्त्री कवड्यांवर सोपवली तरी स्वतः लक्ष घातलेच. च्यवनप्राश तयार होईपर्यंत त्यावर बारीक लक्ष ठेवले. औषधंही स्वतः आपल्या डोळ्याखालून घालून निवडली. परत त्या वैद्यांना जीवक नावाच्या वैद्याची कथा सांगितली. तो जीवक, तक्षशिला नगरीत गुरुगृही राहून वैद्यकशास्त्र शिकत होता, त्याचं अध्ययन पूर्ण झाल्यावर त्याची परीक्षा घेण्यासाठी गुरुजींनी गावाबाहेर हिंडून माहीत नसलेली वनस्पती त्याला आणायला सांगितली. जीवक पाच कोसाच्या आत हिंडला आणि अशी वनस्पती सापडली नाही म्हणाला. तेव्हा त्याचं शिक्षण पूर्ण झालंय असा गुरुंनी त्याला सल्ला देऊन घरी जायची परवानगी दिली.

एवढ्या धकाधकीच्या, लोकांनी वेढलेल्या, आणि मनःस्तापाने, विचारविनिमयाने भरलेल्या दिवसात त्यांची विश्रांतीची गाठ तरी कशी पडणार? पण ती पडायची. मुळातच कठोर असलेल्या त्यांच्या मनाची तरतरी कायम ठेवण्याची त्यांची तन्हा वेगळीच होती. आणि ती त्यांनी साधनेनं आत्मसात केली होती. रोज प्रातःकाळी आंघोळीनंतर गायत्रीमंत्राचा एकाग्रपणे जप करा म्हणजे तुमची बुद्धी सुईच्या अग्राप्रमाणे भेदक होईल आणि इतकंच नव्हे तर विशेष अभ्यासाने पुढे आत्मसाक्षात्कारही होईल, असं ते तरुणांना सांगायचे. रोज दुपारी दोन तास ते नेमाने झोपायचे म्हणजे मन रिकामे करून पडलेले असायचे. त्याने मनाला आणि शरीराला विश्रांती मिळते आणि मग सगळा दिवस व्यवस्थित जातो. हेच त्यांच्या ठणठणीत तब्येतीचं रहस्य होतं असं ते आवर्जून उपदेश करायचे.

भीष्मांचा दृढ निश्चय आणि कृष्णाचा मुत्सद्दीपणा हे त्यांचे आदर्श होते.

गंभीर, पांडित्यपूर्ण साहित्याचं वाचन हे त्यांचं वेड होतं. तासन् तास ते देहभान विसरून वाचत बसायचे. सातआठशे पानी पुस्तक ते दीडदोन तासात वाचून टाकत. परत कुठल्या पानावर कुठला मजकूर आहे हेही सांगू शकत. तुम्हाला हे सगळं कसं आठवतं असं विचारलं की म्हणत त्यात कठीण काहीच नाही. एकदा का लेखकाच्या विचारांची आणि धोरणांची दिशा कळली की त्याच्या विचाराच्या साखळीतले सगळे दुवे कळतात, मात्र त्यासाठी पुष्कळ ग्रंथाच्या, पुस्तकाच्या वाचनानंतर आणि मननानंतर ते कळायला लागतं.

पहिल्या शिवाजी उत्सवाच्या वेळची गोष्ट. रायगडावर उत्सव साजरा करायचा असं ठरलं. रायगडाच्या पायथ्याशी मोठा तंबू लागला. रायगडावर धान्य, भांडीकुंडी वगैरे सामान नेण्यासाठी शेकडो शेतकरी, वर-खाली खेपा करून संध्याकाळी तंबूत परतले. महाडातल्या धारप. हर्डीकर वगैरे स्वयंसेवकांनी उत्साहाने तयारी केली. संध्याकाळच्या सुमाराला लोकमान्य नारायण बापूजी कानिटकर, माधव कृष्ण देशमुखांबरोबर आले.

आता रात्री लोकमान्य गड चढणार नाहीत अशी समजूत सर्वांची झाली. पण लोकमान्यांसारख्या धडाडीच्या नेत्याला हे मुळीच पसंत पडलं नाही. थोडी विश्रांती घेऊन रात्रीच गडावर जायचं आणि तिथे झोपायचं असं लोकमान्यांनी ठरवले. झालं रात्रीच्या अंधारात रायगड चढून जाण्याचं धाडस करायला शेकडो लोक लोकमान्यांमुळे तयार झाले. मजुरांनी लगेच चूडी पेटवल्या. चारपाच लोकांमागे एक चूडवाला अशी योजना झाली. चारपाचशे लोक एकेका

मशालवाल्याबरोबर गड चढायला लागले ती एकेरी रांग आणि मशालीचा उजेड यांचं मनोहर दृष्य तळावरचे लोक पाहात बसले. शिवाजीमहाराजकी जय टिळकमहाराजकी जय या घोषणांनी आसमंत भारून गेला. स्वराज्याच्या या मावळ्यांनी आपल्या नेत्यासह केलेल्या रणगर्जनांनी रायगड परत एकदा महाराजांच्या काळातल्या मोहिमांसारखा उजळून गेला.

उत्सव पार पडल्यावर लोकमान्य महाडास येईपर्यंत वाटेतल्या अनेक ठिकाणच्या वस्त्यांमधून लोकमान्यांचा सत्कार होत होत लोकमान्य ११ वाजता रात्री महाडास पोचले. तोपर्यंत बिरवाडीचे लोक त्यांची वाट पाहात बसले होते. वास्तविक पाहाता लोकमान्य इतके दमले होते की बिरवाडीच्या लोकांना हो म्हणणं शक्यच नव्हतं. पण त्या लोकांच्या अतिप्रेमाला बळी पडून त्यांनी मान्य केलं. बिरवाडीच्या लोकांना उत्साहाचं उधाण आलं. लगेच पंचवीस एक गाड्या बिरवाडीकडे सुटल्या. दीडदोन वाजता पहाटे गावात पोचल्या. फटाके, सुरनळ्यांनी जंगी स्वागत झालं. रांगोळ्या-पाट-पक्वानांनी पंक्ती झाल्या आणि उजाडता उजाडता लोकमान्य परत महाडास आले. हे सगळं फक्त लोकसंग्रहामुळे.

लोकसंग्रहानेचं कसब त्यांच्यात विलक्षण होतं. पुण्यात सुरु झालेला गणपती उत्सव आणि शिवाजी उत्सव हे त्याचच प्रमाण आहे. गणपती उत्सवाची सुरुवात मुंबई-पुण्यात हिंदू मुसलमानांचा दंगा झाला त्यानंतर लगेच सहा आठवड्यात सुरु झाली. कारण या दंग्यामुळे समुदाय संघटनेची विलक्षण गरज आहे हे त्यांना प्रकर्षाने जाणवलं. गणपती उत्सव हा त्या आधीही पुण्यात साजरा होतच असे. पण लोकमान्यांची चतुराई ही की त्यांनी या सणाचा सामुदायिक रीतीने लोकांना एकत्र आणण्यासाठी केला. त्यातून मेळे, गाणी, समाज प्रबोधन यासाठी उघडपणे उपयोग केला.

समाजाला नवीन वळण देण्याच्या या उत्सवाची बैठक बाबामहाराजांच्या वाड्यात प्रथम झाली. त्यांना दगडूशेठ, तरवडे वकील, भाऊसाहेब रंगारी, गावडे पाटील यांनी उत्सफूर्तपणे साथ दिली. आणि मोठ्या धमाक्याने हा सण साजरा होऊ लागला. विसर्जनही मोठ्या रंगतदार पद्धतीने मिरवणूकीने होऊ लागलं.

शिवाजी उत्सवाला कारण अगदी बारीक पण विलक्षण प्रकारे झालं. १८८५ साली सर्व किल्ले डोंगर सरकारच्या अखत्यारीत येत असत. त्यामुळे रायगड आणि त्यावरची महाराजांची समाधीही सरकारच्या ताब्यातच होती. सर टॅपल हे एकदा रायगडावर गेले, तिथे त्यांनी महाराजांची भग्नावस्थेतली समाधी इतर सुंदर वास्तू पाहिल्या आणि त्यांची पेन्सिलने चित्रं काढून घेतली. त्यानंतर क्रॉफर्ड यांना समाधीची डागडुजी करायला सांगितली. पण त्यानंतर ७-८ वर्षे त्यावर काहीही सरकारने केलं नाही. १८९४ सालच्या २० एप्रिलला ककेरिया नावाच्या एका पारश्याने प्रतापगड या नावाने एक निबंध वाचला. आणि लगेच सर्व डोंगर-किल्ले, आणि रायगड समाधी यावर केसरीतून लेखमाला येऊ लागली. रायगड लोकांच्या मनामनात रुजला. त्यातच शिवरायांच्या समाधीच्या डागडुजीसाठी फंड गोळा करण्याचं आवाहन केसरीतून करण्यात आलं. हिराबागेत लगेच ३० एप्रिलला मोठी टोलेजंग सभा झाली. फंड गोळा होऊ लागला. उत्सव साजरा करण्यासाठी सरकारची परवानगी घेण्यात आली.

१५ एप्रिल १८९६ हा रायगडाच्या उत्सवाचा दिवस निश्चित झाला. मोठ्या उत्साहाने लोकांच्या झुंडी रायगडावर येऊ लागल्या. ३०० वर्षांनंतर केरसुणीने गड झाडला जाऊ लागला. डबकी स्वच्छ झाली. वास्तू स्वच्छ झाल्या. महाराजांची आणि समर्थांची तसबीर उंच ठिकाणी ठेऊन लोकमान्यांचं भाषण झालं. पोवाडे झाले. आणि त्यानंतर त्या उत्सवाला कधीही खंड पडला नाही.

सुरत काँग्रेसच्या वेळी अम्बाल्याहून आलेल्या एका वकीलाने लोकमान्यांच्या कार्यकर्त्याला एक प्रश्न विचारला. त्याने विचारलं.. फिरोजशाहा मेहता, नामदार गोखले यांच्यापेक्षा टिळक एवढे लोकप्रिय का ? तर तो म्हणाला, ...मेहता आणि गोखले बंगल्यांवर राहतात, गाद्यांवर झोपतात. आणि त्यांचे कार्यकर्ते तंबूत राहतात. पण आम्हाकडे हा एवढा मोठा माणूस आमच्याबरोबर राहतो आणि चटईवर आमच्याबरोबर झोपतो...

लोकमान्य ही पदवी कधी कशी मिळाली ह्याचाही इतिहास वेगळाच आहे. पुण्यात दुर्गाबाई जोशी नावाच्या एक सुशिक्षित बाई होत्या. त्याकाळी बायका चातुर्मासाचे नेम करत असत. दुर्गाबाईंनी चातुर्मासाचा नेम म्हणून चार महिने इंग्रजी सहावी आणि सातवीच्या मुलांना संस्कृत शिकवण्यासाठी मोफत क्लास चालू केला. त्या शाळेसाठी महादेवशास्त्री ओक यांना नियुक्त केलं. त्या व्रताच्या उद्यापनाच्या वेळी, दसऱ्याच्या दिवशी लोकमान्यांना अध्यक्ष म्हणून बोलावण्यात आलं आणि सर्व विद्यार्थ्यांना गीतेची एकेक प्रत बक्षिस म्हणून लोकमान्यांच्या हस्ते वाटण्यात आली. त्या दिवशी महादेवशास्त्री ओकांनी आपल्या गौरवपर श्लोकात लोकमान्यांचा “ **लोकमान्य** ” असा पहिल्यांदा उल्लेख केला. त्यानंतर एका जाहीर सभेत अण्णासाहेब पटवर्धन यांनी आपल्या जाहीर भाषणातून तो शब्द लोकांपर्यंत पोचवला.

राजकारण

After all I am a compromisewalla. स्वतःच्या राजकारणी धोरणाबद्दल, लोकमान्यांनी स्वतःच केलेलं हे वर्णन. सुरतेच्या वादळी काँग्रेसमध्ये फूट पडू नये म्हणून नेमस्तांशी जुळवून घ्यायला लोकमान्य नेमस्तांच्या छावणीत फिरले, आणि आपल्या नाराज कार्यकर्त्यांना त्यांनी हे वाक्य सुनावलं.

लोकमान्यांनी लंडनच्या एका वृत्तपत्राला मुलाखत देतांना म्हटलं होतं की मला खरं तर शिक्षक म्हणूनच काम करायचं होतं. ते खरंच होतं. ते त्याच ध्येयाने शिक्षण क्षेत्रात शिरले, मग केसरी-मराठा वृत्तपत्रांच्या व्यवसायात पडले, नदीचा प्रवाह जसा वेगवेगळी वळणं घेत जातो तसे तेही सामाजिक प्रश्नांमध्ये शिरल्यामुळे आपोआप राजकारणात ओढले गेले. त्यातच त्यांना कर्तव्यबुद्धीमुळेही पडावं लागलं.

लोकमान्य राजकारणात शिरले. त्यावेळी ह्यूम नावाचे एक सनदी अधिकारी होते. १८८५ मध्ये त्यांच्या प्रेरणेने त्यांनी हिंदुस्थानातल्या सगळ्या राजकीय कार्यकर्त्यांना एकत्र करून एक संस्था काढावी आणि त्याद्वारे नेटिव्ह सरकार चालवावी, अशी कल्पना प्रत्यक्षात अंमलात आणली. त्या पक्षाचं नाव होतं इंडियन नॅशनल काँग्रेस. या राष्ट्रीय पक्षाची स्थापना झाल्यावर पहिल्या तीन वर्षांतल्या कॉन्फरन्सना तीन अध्यक्ष जे मिळाले ते पाहून चाणाक्ष सरकार सावध झालं. भारतीयांची ही एकजूट आपल्याला महागात पडणार हे पाहिल्याबरोबर त्यांनी एक खेळी केली. ती म्हणजे, आधी राजकीय सुधारणा की, आधी सामाजिक सुधारणा हा प्रश्न लोकांमध्ये टाकला आणि त्याप्रमाणे त्यांना अपेक्षेप्रमाणे यशही आलं. सुधारकांनी आपला गट वेगळा केला. मग नेमस्त आणि जहाल पक्ष झाले. नेमस्त म्हणत सरकार जे देईल ते पुरे. जहाल म्हणत जे देतील ते तर हवंच पण आणखीही हवंच. या सगळ्या पायावर हिंदुस्थानातलं राजकारण खेळलं गेलं. जहालांचे नेते अर्थातच लोकमान्य, लाला लजपतराय, घोष, बिपिनचंद्र पाल हे सर्व होते. आणि नेमस्तांमध्ये फिरोजशाहा मेथा, गोपाळ कृष्ण गोखले, अशी नेते मंडळी होती. राष्ट्रीय सभेच्या परिषदा दरवर्षी भरू लागल्या आणि पुण्याच्या सामाजिक जीवनाच्या वर्तुळातून बाहेर पडून लोकमान्य भारतीय राजकारणाच्या क्षितिजावर चमकू लागले.

१८८० ते ९० पर्यंत न्यू इंग्लीश स्कूल, फर्ग्युसन कॉलेज, डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना, केसरी-मराठा वर्तमान पत्रे चालवणे, सार्वजनिक सभेचं काम, डे. ए. सोसायटीतून मुक्तता, चरितार्थासाठी लॉ क्लासेस, यात त्यांची दहा वर्षे गेली. पण १८९१ मध्ये केसरी मराठाची पूर्ण मालकी त्यांच्याकडे आल्यावर मात्र त्यात उमटणाऱ्या त्यांच्या मतांमुळे ते सरकारच्या नजरेत सलू लागले.

१८९३-९४ साली हिंदू-मुसलमानांचे दंगे मुंबई, पुणे आणि येवल्यात फार मोठ्या प्रमाणात झाले. त्यातूनच लोकमान्यांसारख्या तीक्ष्ण बुद्धीच्या नेत्याला हिंदूंच्या संघटनेची गरज नेमकी कळली आणि त्यातूनच लोकमान्यांच्या नेतृत्वाखाली गणेश उत्सवाची सामुदायिक उपयुक्तता अंमलात आली.

१८९२ साली अस्तित्वात आलेल्या कायद्याने सहा जिल्ह्यात निवडणुक होऊन कायदेमंडळ अस्तित्वात आलं. लोकमान्य त्यात निवडून आले.

त्यानंतर ९५-९६ चा दुष्काळ, त्यातून झालेला रॅन्डचा खून, त्यावर त्यांनी लिहिलेले 'सरकारचे डोके ठिकाणावर आहे का' अशा जहाल शब्दांच्या मथळ्यांचे अग्रलेख, त्यांनी काढलेले दौरे, त्यातून केलेली जनजागृती, यामुळे ते आपोआप राजकारणात खेचले गेले. त्या जनजागृतीमुळे, त्यांना मिळणाऱ्या लोकप्रियतेमुळे, लोकमान्यांचा आवाज बंद करणं हा इंग्रजांचा मुख्य चिंतेचा विषय होऊन बसला. चाफेकर बंधूंनी केलेला खून या सर्व घडामोडी, आणि त्यातून घडलं राजद्रोहाच्या पहिल्या शिक्षेचं १८९७ सालचं संकट. या खटल्यात दीड वर्षांची सक्तमजुरीची शिक्षा लोकमान्यांना झाली. त्या अग्निदिव्यातून ते केवळ कठोर मनाचे होते म्हणूनच बाहेर पडले. त्यांनी त्या येरवड्याच्या वास्तव्यात पेन्सिलीच्या छोट्या तुकड्याने ओरायनची टिपण लिहून ठेवली, हे त्याचंच द्योतक. अखेर ६-९-९८ ला त्यांची काही अटींवर मुक्तता झाली, पण राजकारणात भाग घेणार नाही, ही अट त्यांनी पार धुडकावून लावली.

विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीलाच कर्झनशाहीची सुरुवात झाली. हा कर्झन गुलामगिरीचा पाश आवळत जाणार आणि ब्रिटीश साम्राज्यास ते अपायकारक झाल्यावाचून राहणार नाही हे लोकमान्यांनी केसरीमधून सरकारला ठणकावलं. लोकमान्यांचं भारतीय राजकारणात जेवढं लक्ष होतं, तेवढंच जगाच्याही राजकारणात होतं. जपान-रशिया आणि चीन या देशांच्या प्रगतीकडे त्यांचं लक्ष होतं म्हणून त्यांनी लिहिलं, "आपण तिघे एकाच पंख्याचे अवयव आहोत. हिंदुस्थान हा या

पंख्याच्या कड्या, तर त्यावरून पसरलेला कागद म्हणजे चिनी, आणि जपानी हा पंख्याच्या काड्या सांभाळणारा खिळा आहे.

२०-७-१९०५ ला कर्झनने बंगालची फाळणी करून हिंदुस्थानात संतापाचा, उद्रेकाचा वणवा पेटवला. चीनने बहिष्कार करून अमेरिकेला जसे वठणीवर आणले त्याचा लोकमान्यांनी केसरीतून पुरस्कार केला. आणि स्वदेशीचा संकल्प सोडला. त्यातूनच राष्ट्रीय शिक्षणाची कल्पना मूळ धरू लागली.

एकीकडे अग्रलेखांच्या आधारे जनजागृती आणि सरकारला धारेवर धरणे ही दुधारी तलवार चालवत असतांना राष्ट्रीय सभेच्या कामातही ते तेवढेच व्यग्र होते. इंग्रज-नेमस्तांशी वाद चालूच होते. शह-काटशहाचा, कुरघोडींचा खेळ दोन्ही बाजूंनी खेळला जात होता. त्यासाठी सामाजिक, राजकीय, विषयांची लयलूट होती. एकीकडे सुधारकांशी दोन हात, आणि दुसरीकडे नेमस्तांबरोबर वादविवाद अशा कामात व्यग्र होते. दरवर्षी पक्षाच्या सभा भरतच होत्या, पण त्यांच्या आयुष्यातली दोन महत्वाची, नव्हे ऐतिहासिक महापर्व म्हणजे सुरतची सभा आणि लखनौ सभा.

सुरतेच्या सभेत झालेल्या फुटीची बीजं रुजली ती त्याआधीच्या डिसेंबर १९०६ सालच्या कलकत्ता अधिवेशनात. जहाल विरुद्ध नेमस्तांच्या एकमेकांवरच्या कुरघोडी सतत चालूच असत. लाला लजपतरायना कलकत्ता अधिवेशनाचं अध्यक्षपद द्यावं ही जहालांची सूचना नेमस्तांनी धुडकावली आणि दादाभाईंना कलकत्ता अधिवेशनाला अध्यक्ष म्हणून बोलावलं. पण नेमस्त स्वतःच या आपल्या जाळ्यात फसले.

स्वराज्य हा शब्द प्रथम दादाभाई नवरोजी यांनी कलकत्त्याच्या काँग्रेसच्या अधिवेशनात उच्चारला. आणि मग तो लोकमान्यांनी जगप्रसिद्ध केला. ह्या कलकत्ता अधिवेशनात वादळी चर्चा होऊन स्वदेशी, परकी मालावर बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण, आणि स्वराज्य या चतुःसूत्रीवर ठराव संमत झाला.

या चार सूत्रांमुळे इंग्रजी वृत्तपत्रे, इंग्रज सरकार आणि नेमस्त तिघेही निराश झाले आणि जहालांचा हा विजय पुसून काढण्याच्या कामाला लागले. कलकत्ता अधिवेशनाला आलेल्या पंजाबी कार्यकर्त्यांनी पुढचं अधिवेशन पंजाबात ध्यायची विनंती केली पण लालाजींच्या राज्यात ते न घ्यायचं ठरवून, नागपूर निश्चित केलं गेलं. या राजकीय खेळीमध्ये नागपूरला पुढचं संमेलन ठरलेलं असतांना फिरोजशहा मेहता-गोखले जोडीने चलाखीने सुरतला ' आपल्या गोटात ' १९०७ सालचं अधिवेशन घ्यायचं ठरवून टाकलं आणि २६ डिसेंबर ते २८ डिसेंबर या तारखा सर्वांना कळवून टाकल्या. त्याही पुढची चाल म्हणजे डिसेंबरच्या संमेलनाला येण्यासाठी निघालेले प्रतिनिधी तिथे पोचण्याआधीच, रासबिहारी घोष यांची अध्यक्ष म्हणून निवड करून टाकली. नेमस्तांच्या या लबाड खेळीने भारतभरचे प्रतिनिधी खवळले. लोकमान्य आणि लालाजींसारखी नेते मंडळी सुरतमध्ये पोचेपर्यंत लोकमान्यांबद्दल गुजराती जनतेचं मन कलुषित होईल याचीही " व्यवस्था " करून ठेवण्यात आली. अर्थातच पहिला दिवस गोंधळात पार पडून तहकूब झाला.

त्यादिवशी रात्रीपर्यंत लोकमान्या नेमस्तांच्या गोटात फिरून समेटाची बोलणी होण्यासाठी धडपडत होते, पण नेमस्तांकडच्यांनी त्यांची भेट टाळली. दुसरे दिवशी व्यासपीठावर लोकमान्यांसाठी खुर्ची न ठेवण्याची दक्षता घेण्यात आली. नेमस्तांची ही कुटील चाल ओळखून लोकमान्यांनी स्वागतसमितीचे अध्यक्ष माळवी यांच्या हातात, ते मंडपात शिरत असतांनाच एक चिट्ठी सरकवली. अध्यक्षांच्या निवडणुकीनंतर आपण सभातहकुबीचा प्रस्ताव मांडणार आहोत असं त्यांनी त्यात लिहिलं होतं. कारण त्यामुळे मतमोजणी करावी लागणार होती, आणि तेच नेमस्तांना नको होतं. पण माळवींनी ती लोकमान्यांची सूचना व्यासपीठावरून घोषित केलीच नाही.

म्हणून लोकमान्य उभे राहिले आणि आपली सूचना मांडायला व्यासपीठावर चढू लागल्यावर तिथल्या माणसाने त्यांना मज्जाव केला. त्याबरोबर त्याला बाजूला सारून लोकमान्य व्यासपीठावर अध्यक्षांच्या टेबलासमोर उभे राहिल्याबरोबर नेमस्त ' जहाल ' झाले आणि नेमस्तांनी नेमून ठेवलेल्या गुंडांनी मारामारीला सुरुवात केली. खुर्च्या, चपला, काठ्या व्यासपीठाच्या दिशेने येऊ लागल्या. दोन्हीकडचे लोक एकमेकांना भिडले.

" मी इथून हलणार नाही, हिंमत असेल तर मला इथून हलवा " असं म्हणत हाताची घडी घालून लोकमान्य ठाम उभे राहिले. मांडवात प्रचंड मारामारी सुरू झाली. लोकमान्यांना मांडव सोडून जाण्याची त्यांच्या कार्यकर्त्यांनी विनंती केली पण लोकमान्यांनी ती साफ नाकारली आणि मंडप रिकामा होईपर्यंत मी इथून हलणार नाही, असं म्हणून ते एका खुर्चीवर दोन्ही पक्षातल्या कार्यकर्त्यांची गुंडागर्दी पाहात स्वस्थपणे बसले आणि सुपारीचं खांड त्यांनी आपल्या तोंडात टाकलं.

सगळाच विचका झाला. सगळ्यांनाच जे झालं ते योग्य झालं नाही हे जाणवलं, अगदी गोखल्यांनासुद्धा. हे सगळं का घडलं तर बहिष्कार आणि स्वदेशी या अभेद्य जोडीला नेमस्त द्वेषमूलक समजत होते म्हणून.

नेव्हीनसन नावाच्या पत्रकाराने त्यांच्याबद्दल एक वाक्य लिहून ठेवलं आहे, 'समरांगण हे त्यांना आनंदभुवन वाटते.'

अशा रीतीने जहाल आणि नेमस्तांमधे मोठी फूट पडून सुरत सभा गाजली.

यानंतर १९०७ साल उजाडलं तेच राजद्रोहाच्या दुसऱ्या पर्वाचे १९०८ ते १९१४ अशी सहा वर्षे लोकमान्यांचा मंडालेत कठोर काळ संपला. त्यांच्या या गैरहजेरीत विस्कळीत झालेल्या आणि निष्क्रीय बनलेल्या राष्ट्रीय पक्षाला परत उभारी देण्यासाठी लोकमान्य सज्ज झाले. त्याचवेळी अॅनी बेझंट ह्या भारतीय राजकारणात लक्ष घालायला लागल्या होत्या. त्यांचा वकूब, त्यांच्यामुळे होणारा फायदा, यांचा विचार करून लोकमान्यांनी त्यांच्याशी पत्रव्यवहार चालू केला. १४ सालची काँग्रेस मद्रासमध्ये भरायची होती. सुरतेला बाहेर पडल्यामुळे आता समेट करून काँग्रेसमध्ये प्रवेश करायचा लोकमान्यांनी निश्चय केला.

पण गोखले-मेहता वगैरे मंडळींना लोकमान्यांचा परत शिरकाव होणे रुचले नाही. म्हणून गोखले लोकमान्यांना भेटायला गायकवाड वाड्यात गेले आणि तुम्ही काँग्रेसमध्ये येऊ नका अस त्यांना म्हणाले. लोकमान्यांनी त्यांना स्वच्छ सांगितलं की काँग्रेस सर्वांची आहे, ती कुणालाही आंदण दिलेली नाही. मी प्रथम काँग्रेसमध्ये येणार आणि नंतर ती ताब्यात घेणार. परत जहाल-नेमस्तांची कुरबुर सुरू झाली. आणि ठरवल्याप्रमाणे लोकमान्यांनी समेटाच्या ठरावाने काँग्रेसमध्ये प्रवेश केलाच.

यानंतर आला होमरूलचा मंत्र. त्याची रीतसर स्थापना बेळगावला झाली. लोकमान्यांनी हा मंत्र गायत्रीमंत्राइतका पवित्र केला. ठिकठिकाणच्या सभामधून होमरूलचा प्रसार जनमनात रुजवायला सुरुवात केलीच होती.

त्यानंतर झाली ती लखनौची ऐतिहासिक सभा. लखनौच्या काँग्रेस अधिवेशनात लोकमान्यांनी "स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे आणि तो मी मिळवीनच" हा मंत्र भारतवासीयांच्या हृदयापर्यंत पोचवला. तिथेच झाला मुस्लीम लीगशी करार. करारामुळे मुसलमानांचे समाधान होऊन ते काँग्रेसमध्ये येत असतील, आणि त्यामुळे मुसलमानांच्या देशभक्तीचा भारतबाह्य देशांकडील ओढा नाहीसा होऊन ते भारतनिष्ठ होत असतील तर हा करार करावा असा त्यांचा विचार होता. इंग्रजांशी लढायला प्रत्येक घटक सामील करून घेण्याची त्यांची धडपड होती.

स्वराज्य मिळवणं हाच ध्यास. हीच तळमळ. रात्रंदिवस हाच विचार. हीच आयुष्याची इतिकर्तव्यता. त्यासाठी लोकमान्यांनी आयुष्य झोकून दिलं. माझं राजकारण म्हणजे "सुळावरची पोळी" असं ते स्वतःच आपल्या राजनीतीचं वर्णन करीत असत. त्यामुळे असल्या राजकारणात आपल्याला शिष्य मिळणार नाही हेही ते पूर्णपणे जाणून होते. इंग्रज त्यांचे शत्रू नंबर एक. षटं प्रति षाठ्यम् हेच धोरण. त्यांना कसं हैराण करून सोडायचं यासाठीच सतत बुध्दीचा वापर. इंग्रजांना घालवायचं म्हणजे आधी त्यासाठी आपल्या लोकांना हलवायचं, जागृत करायचं, त्यांना आपण पारतंत्र्यात आहोत, त्यांच्यापासून सुटका करून घ्यायची आहे याची त्यांना जाणीव करून द्यायची. मग दिसेल ती वस्तू, दिसेल तो माणूस, सुचेल तो विचार स्वराज्यासाठी कसा उपयोगात आणायचा याचीच अहर्निश चिंता. त्यासाठी वाटेल ती शिक्षा भोगायलाही तयार!

त्यांची ही तळमळ इतकी पराकोटीची होती, की एक दिवस आपल्या आरामखुर्चीत विचारात गढलेले असे बसलेले होते. त्यांचे भाचे धोंडोपंत विद्वांस, त्यांच्यासमोरून कामं करत सारखी ये-जा करत होते, पण तिकडे लोकमान्यांचं लक्षच नव्हतं. अचानक लोकमान्य खुर्चीवरून उठले आणि जोरात म्हणाले,

"क्षणभर परमेश्वराने, मला साक्षात मोक्ष देतो म्हणून म्हटले ना ती तो मी झिडकारून त्यास म्हणेन की, प्रथम पारतंत्र्यातून मुक्त झालेला माझा देश मला पाहायचा आहे. कारण वैयक्तिक मोक्ष झाला तरी तो उच्च कोटीचा पण पराकाष्ठेचा स्वार्थसाधूपणाच आहे."

त्यांच्या मनातलं स्वराज्याचं चित्र वेगळं होतं. स्वराज्याची व्याख्याही वेगळी होती. आपली परंपरा, आपली संस्कृती, आपले रक्तसंबंध ज्यात जोपासले जातील, संवर्धित केले जातील ते स्वराज्य! १९१६ साली होमरूल स्थापण्यापूर्वी त्यांनी व्याख्यानांची झोड उठवली तेव्हा सरकारने लोकमान्यांना बोलावून समज दिली की त्यांनी होमरूल हा शब्द वापरू नये. तेव्हा ताडकन लोकमान्यांनी त्यांना जबाब दिला की हा शब्द मी वापरणारच, आणि होमरूलही स्थापणार.

मॉटेग्यू यांना स्वतःला भारतात यावं लागलं, तेव्हा अॅनी बेझंट लोकमान्य वगैरे त्यांना दिल्लीला भेटायला गेले. लोकमान्य बाईबरोबर न जाता एकटे मॉटेग्यूंना भेटले. ४० मिनिटं दोघं बोलले. शेवटी मॉटेग्यूंनी लोकमान्यांना विचारलं की तुम्ही माझ्या सुधारणा स्वीकारणार की नाही? तेव्हा लोकमान्यांन उत्तरले, “ स्वीकारणार तर! शिवाय आणखीही मागणार. ”

मॉटेग्यू यांनी काही जातींना विशेष अधिकार दिले. तेव्हा लोकमान्य म्हणाले,
“ आम्ही ऑरिस्टोक्रॅटिक स्वभावाची माणसं आहोत. (सरदार-उमरावांचं यांचं राज्य) आम्हाला ऑरिस्टोक्रासी ऑफ विज्डम पाहिजे. घर भेदणारी ही पैशावर चालणारी डेमॉक्रसी नको आहे. ”

लोकमान्य आणि मॉटेग्यू यांची भेट झाल्यावर मॉटेग्यू म्हणाले,

“ There is one Indian whom we can not win over by any sort of influence or inducement and that is Mr. Tilak. All others we can influence more or less. ”

१९०७ साली त्यांना शिक्षा झाली. सरदारगृहातून पोलिसांच्या गाडीत बसत असतांना आजूबाजूचे लोक रडतांना पाहून ते रागावले आणि कडवटपणे म्हणाले, “ तुम्ही जोपर्यंत असे बायकांसारखे रडत राहाल तोवर आम्हास असेच निमूटपणे तुरुंगात राहिले पाहिजे. ” कोर्टामधे जेवढ्या म्हणून कठोर शिक्षा झाल्या तेव्हा तेव्हा त्यांचा चेहरा निश्चल असे आणि असामान्य धैर्य त्यांच्या चेहऱ्यावर विलसत असे. पण कुणी रडलेलं मात्र त्यांना खपत नसे. सरकारी नोकरीतले लोक त्यांच्या व्याख्यानाला जायला, नोकरी जाईल म्हणून घाबरत. तेव्हा त्यांच्यासाठी लोकमान्य रात्री व्याख्याने देत. कुणाचीही चिठी आपल्याजवळ ठेवत नसत. लगेच फाडून टाकत, किंवा त्यांना परत करून टाकत. कारण एकच.... आपल्यावर सरकारची धाड आली तर तो निष्पाप माणूस अडकायला नको. सरकारचा त्यांच्यावर किती रोष होता याची त्यांना पूर्ण जाणीव होती. एकदा ते औरंगाबादला गाडी पकडायला गेले, तेव्हा त्याचवेळी लॉर्ड कर्झनला घेऊन जाणारी गाडी स्टेशनातून पार होत होती. पोलिस बंदोबस्तही कडक होता. तेव्हा लोकमान्य त्यांना पोचवायला आलेल्या त्यांच्या मित्राला म्हणाले, “ आता या क्षणी जर कुणी गाडीवर खडा जरी मारला ना, तरी पोलिस आधी मलाच पकडतील. सरकारलाही त्यांच्या लोकप्रियतेची चांगलीच जाणीव होती. आणि लोकमान्यांना काही झालं तर लोकक्षोभ किती उसळेल ते इंग्रजही पूर्ण जाणून होते.

Father of unrest

हा त्यांना स्वराज्याच्या चळवळीचा, इंग्रजांकडून मिळालेला सर्वोच्च किताब होता.

Take away Tilak, and Poona is nothing.

हा रिपोर्ट आहे १९०९ सालचा, एका पोलिस सुपरिटेण्डेंटचा. यातच लोकमान्यांचं सगळं राजकीय वर्णन आलं.

राजकारण्याने हृदयात आग आणि डोक्यावर बर्फ ठेवला पाहिजे ही लोकमान्यांची राजकीय नेत्याबद्दलची व्याख्या होती. राजकारण हा विकारांनी मनाला भ्रष्ट करणारा विषय, म्हणून मनाला अलिप्त, एकाग्र, शांत करणारा मार्ग राजकारण्याला शोधायलाच हवा असं ते म्हणत. राजकारणावर विस्तृत ग्रंथ लिहिण्याची त्यांची फार इच्छा होती आणि त्या दृष्टीने मनु, ऑरिस्टॉटल, प्लेटो, फ्रिमन यांचा अभ्यासही त्यांनी करून ठेवला होता. पण त्याच काळात मंडालेला जाण्याची शिक्षा त्यांना झाली. त्यामुळे तो ग्रंथ प्रत्यक्षात साकारला नाही.

राजकारणात पडण्याची त्यांची इच्छा नव्हती पण आपल्या लोकांचं कष्टमय जीवन, इंग्रज सरकाराचा जुलूम, मनमानी, आणि देशाला लुटणं पाहून त्यांनी जनजागृतीचा संकल्प सोडला आणि ते खडतर असिधारा व्रत जन्मभर उराशी बाळगलं. चाळीस वर्ष त्यांनी हे कार्य अव्याहतपणे चालू ठेवलं.

न्यू इंग्लीश स्कूलची स्थापना, टिळक आगरकर वाद, राजद्रोहाचा खटला, डोंगरीच्या तुरुंगातले १०१ दिवस, चिरोल केस, तार्ईमहाराज प्रकरण आणि मंडालेचा तुरुंगवास ह्या महत्त्वाच्या घटनांनी त्याचं आयुष्य व्यापून गेलं.

बहुजन समाजाच्या कलाने थोडं घ्यावं लागतं. तरच लोकांमध्ये प्रीती उत्पन्न होते. त्यांचा पाठिंबा असल्याशिवाय परकीयांशी लढणं सामर्थ्य नेत्याला येत नाही हे त्यांनी ओळखलं होतं. म्हणूनच “ सामर्थ्य आहे चळवळीचे ” या त्यांच्या उद्योगाला यश मिळालं. परत “ तेथे भगवंताचे अनुष्ठान पाहिजे ” असं लोकांना सांगतांना म्हणायचे की याचा अर्थ भगवंताची मूर्ती आणून त्याच्याभोवती उदबत्ती ओवाळणं नव्हे तर भगवंत, जे साधूंचा उध्दार आणि दुष्टांचं निर्मूलन या दोन गोष्टी करतो त्या आपणच करायच्या. त्याचं कार्य आपण करायचं.

सरकारने कितीही सुधारणा केल्या तरी मी आणखीन मागणार आणि त्यासाठी लढणार असं त्यांनी खुद्द मॉटेग्यूनाच जाऊन सांगितलं. त्यांच्यात आणि नेमस्तांमध्ये तोच फरक होता. जे काही मिळाले तेवढे खूप झाले असं नेमस्तांचं धोरण होतं. काँग्रेसने लोकमान्यांना बाहेर ठेवलं. लोकमान्य मंडालेला गेल्यावर राष्ट्रीय सभेच्या तरुणांना, त्यांच्या योजना चालवण्यासाठी कुणीतरी नेता हवा होता. म्हणून नागपूरमध्ये बाबासाहेब परांजपे, रामभाऊ सप्रे, नारायण बामणगावकर, वीर वामनराव जोशी, बेळगावचे बाबासाहेब सोमण, असे चारपाच तरुण मुंबईला फिरोजशहा मेहतांना भेटायला गेले. त्यावेळी त्यांच्या चेंबरमध्ये दिनशां वाच्छा, हार्निमन बसले होते. या तरुणांनी आपला भेटीला येण्याचा हेतू सांगितला आणि आमचं पुढारीपण स्वीकारता का? असं विचारल्याबरोबर ते एकदम, “ चूप! इथे भिंतीलाही कान असतात.” असं म्हणाले. तरी मुलांनी आपला प्रश्न पुढे रेटला तेव्हा मेहता त्या दोघांकडे वळून म्हणाले, “ पहा हे महाराष्ट्राचं रक्त! यांच्या बुद्धी आणि धाडसाचं तरी कौतुक कराल की नाही? शिवाजी आणि टिळक जोपर्यंत या मराठी तरुणांच्या रक्तात जिवंत आहेत तोवर महाराष्ट्रच हिंदी स्वराज्याचा प्रश्न सोडवेल.” नंतर त्या तरुणांना, .. तुमचा नेता व्हायला लोकमान्यच लायक.. .. मी नाही.. असं म्हणाले. तेव्हा त्या तरुणांनी काँग्रेस मग लोकमान्यांना बाहेर का ठेवते असं विचारलं. त्यावर मेहता यांचं उत्तर विलक्षण होतं. ते म्हणाले,

“ आम्ही टिळकांना बाहेर ठेवतो, म्हणून सरकार त्यांच्यावर हत्यार उचलते हे म्हणणं बरोबर नाही. सरकार जेव्हा टिळकांच्याविरुद्ध दडपशाही करते तेव्हा, त्याचे होणारे संभाव्य परिणाम सरकारच्या कानावर घालून सरकारला सावधगिरीचा इशारा आम्ही देतो. राजनिष्ठा व्यक्त करणे, टिळकांपासून दूर राहणे, त्यांचे आमचे पटत नाही असं सरकारला भासवत राहणं, आणि आमचं म्हणणं सरकार मान्य करत नाही म्हणून टिळकांचं विनाशक असं राजकारणाचं धोरण लोकप्रिय होतंय, असं कानीकपाळी ओरडत राहणं, हे आमचं धोरण आहे. अशारीतीने एकाने परिस्थिती निर्माण करायची आणि दुसऱ्याने तिच्यापासून निघेल तेवढा फायदा करून घ्यायचा असं झालं तरी देशाचं हितच आहे. ”..... मिळून प्रत्येकजण आपापल्या कुवतीनुसार स्वराज्य मिळवण्यासाठी धडपडत होता.

एकीकडे राजकारणातले विरोधी पक्षनेते आणि दुसरीकडे, मेहता एकदा हार्निमन यांच्याशी बोलतांना त्यांना म्हणाले, “ मी आणि टिळक एकांतात पाच मिनिटं जरी एकत्र बसलो तरी आम्ही एक होऊ.” पुण्यात फिरोजशहा मेहता

खूप आजारी असतांना, त्यांना आवाजाचा त्रासही सहन होत नव्हता. म्हणून त्यांचा बंगला रहदारीपासून खूप आत होता. लोकमान्य त्यांना भेटायला गेले. गाडी कुठे आहे असं मेहतांनी विचारलं तेव्हा तुम्हाला त्रास नको म्हणून लांब उभी केली असं म्हणाले. विरोधक असले तरी राजकारण सोडलं की दोघे एकमेकांबद्दल आदर करत होते. तोच आदर लोकमान्यांना, ना. गोखले, अॅनी बेझंट, यांच्याहीबद्दल होता. म्हणूनच कुणी त्यांना नावं ठेवायला लागलं तर, आधी तुम्ही त्यांच्याएवढे व्हा आणि मग त्यांना नावं ठेवा असं म्हणून त्यांना गप्प करत.

सरकारचा सगळा कारभार सिव्हील सर्व्हंट्स च्या अधिकारात चालतो. हे कारभारी टांकसाळीत तयार झालेल्या रुपयांसारखे असतात. आपण म्हणू ती पूर्वदिशा असं त्यांना वाटत असतं. अशा घमेंडी अधिकाऱ्यांना, तू म्हणतोस ते चूक आहे, जनतेच्या हिताची काळजी कळकळ मला तुझ्यापेक्षा जास्त माहित आहे, म्हणून मी सांगतो तसं तू वागलं पाहिजेस असं ठणकावून सांगणारा निर्भय पुढारी तयार झाला पाहिजे असं ते विद्यार्थ्यांना सांगायचे.

या प्रदेशात, प्रांतात, स्वराज्याची चळवळ करायची असेल त्या प्रांतातल्या लोकांचा आधी धर्म जाणून घ्या. त्या धर्मग्रंथांतल्या उदार भावनांचा आदरपूर्वक अभ्यास करा म्हणजे लोकांची तुम्हाला सहानभूती मिळेल. दुसरं म्हणजे त्या भागातली भाषा तुम्हाला बोलता आलीच पाहिजे असा त्यांचा तरुण कार्यकर्त्यांना उपदेश असे. स्वराज्याची धडपड ही ब्राह्मण लोकांनी कौन्सिलात जाऊन आपल्यावर पगडा बसावा म्हणून चालवली आहे असं ब्राह्मणतरांना वाटतंय त्याचं काय असं कुणी त्यांना विचारलं तेव्हा ते म्हणाले, “ खरंय! वरवर पाहता ते खरं वाटतं. म्हणूनच मी माझ्या सहकाऱ्यांना सांगत असतो की तुम्ही मागे राहा आणि राष्ट्रीय पक्षाची तत्वं मान्य असणाऱ्यांना सुशिक्षित अन्यजातीय लोकांना हाती धरून कौन्सिल काबीज करा. म्हणजे कौन्सिले स्वराज्याच्या चळवळीला उपयोगी पडतील, असं होईल. असं नाही झालं तर अन्यजातीयांना गैन्सिलांचा कंटाळा यायला लागेल. म्हणून सगळ्यांनी मिळूनच कौन्सिलं ताब्यात घेतली पाहिजेत. ”

१८९८च्या राजद्रोहाच्या खटल्यात लोकमान्यांनी सरकारची माफी मागावी आणि मोकळं व्हावं असं त्यांच्या अवती भोवति राहणाऱ्यांचं मत होतं. पण लोकमान्यांनी त्याला स्पष्ट नकार दिला. आपले परम मित्र बाबू मोतीलाल घोष यांना पाठवलेल्या पत्रात त्यांनी त्यांची बाजू स्पष्ट केली.

“ मी गुन्हा केलेला नसतांना, मी दोषी आहे हे कबूल करणं माझ्यासारख्या माणसानं योग्य आहे का ? मला शिक्षा झाली तर लोकांची सहानभूतीच मला धैर्य देईल अशी माझी समजूत आहे. सरकारचा मुख्य उद्देश पुण्यातील पुढाऱ्यांना माना खाली घालायला लावणे हा आहे. आपण लोकांचे, जनतेचे नोकर असतो. अशा आणीबाणीच्या प्रसंगी आपल्यात धैर्य नाही असे दाखवले तर आपण लोकांचा विश्वासघात केल्यासारखं होऊन त्यांची निराशा केल्यासारखं होईल. म्हणून ही गोष्ट करायला मी बिलकूल तयार नाही. समाजातला माझा दर्जा सर्वस्वी माझ्या शीलावरच अवलंबून आहे. माझ्याविरुद्धचा पुरावा अगदी पोकळ आहे. मला न्यायाची भीती वाटत नाही तर ज्यांना मराठी येत नाही अशा ज्युरींची वाटते. आपल्याला राजकारणात राहायचे असेल तर या गोष्टींना आपण कायम तयार राहिले पाहिजे. ”

१९०४ साली जेव्हा लोकमान्य शंकराचार्यांना भेटायला गेले तेव्हा त्यांच्या बोलण्यात थोडीशी भारताच्या भावी पिढीबद्दल निराशा डोकावली. “ अलिकडे इंग्रजी शिकलेल्या आपल्या सर्व सुशिक्षितांना आपल्या संस्कृतीची फारशी किंमत वाटत नाही. धर्माबद्दल त्यांना आस्थाही नाही. फार काय संस्कृती आणि धर्म विसरण्यास ते अगदी तयार आहेत. त्यांना ते नकोच आहे. म्हणून क्वचित मनात येतं की स्वराज्य आलं काय किंवा परस्थ ख्रिस्ती राज्य कायम टिकलं काय सारखंच आहे यांना. संस्कृती, रक्तसंबंध, परंपरा, धर्म यासाठी तर स्वराज्य हवं. या सान्यांच्या अभावी, नुसतं स्वराज्य आहार-निद्रा-भय एवढ्यापुरतंच यांना स्वराज्य हवं आहे. ”

लोकमान्यांनी असंतोषाचे जनक होण्यासाठी मोठ्या चतुराईने शिवाजी उत्सव आणि गणेशोत्सव सुरू केले.

लोकमान्यांच्या आयुष्यातली वादळं

लोकमान्यांच्या आयुष्यात अनेक वादळं आली पण त्यांना आणि देशवासीयांना चटका लावून जाणारी काही थोडी होती. त्यात एक होतं **टिळक आगरकर वाद.** हे दोघं कॉलेजच्या दिवसांपासूनचे मित्र. दोघांचेही ध्येय एकच. सार्वजनिक कार्य आणि जनहिताची तळमळ. पण दोघेही रेल्वेच्या रुळांसारखे समांतर धावणारे... एकमेकांशी केवळ ध्येयाने एकजीव... मनाने एकजीव.. मैत्रीने एकजीव...अंतिम उद्दिष्टांच्या दृष्टीनेही एकजीव.. पण ध्येयमार्गाच्या बाबतीत मात्र कायम दुरावा ठेवून धावले. लोकमान्य बी.ए. एल.एल. बी झाले आणि आगरकर एम.ए. झाले. दोघांनीही आपापल्या घराच्यांना खूप पगाराच्या नोकऱ्या करून घरी बक्कळ पैसा येणार नसल्याची कल्पना दिलेली होती. हलाहलाचे अनेक प्याले पचवलेले, स्वतःला कठोर मनाचा ही उपाधी स्वतःच लावून घेणारे लोकमान्य, आगरकरांचे परम मित्र. आगरकर गेले तेव्हा दोन दिवस त्यांच्या डोळ्यातलं पाणी खळलं नव्हतं. एवढंच नव्हे तर आगरकरांचं निधन झाल्यावर पुढे कधीतरी त्यांच्या वाड्यात जायची वेळ आली तेव्हा त्यांनी आगरकरांच्या आठवणी आपल्याला वेदना देतात, या सबबीवर आपल्या भाव्याला पाठवलं. आगरकरांचं चरित्र लिहिण्याची त्यांना कुणीतरी विनंती केली तेव्हा म्हणाले, “ हो! खरं तर आगरकरांचं अंतरंग, त्याच्या सगळ्या छटा जेवढ्या मी जाणतो, तेवढं आगरकरांना कुणीच ओळखत नाही.(पण लोकमान्यांच्या मंडाले शिक्षेमुळे ते राहून गेलं खरं!)

“ रणांगणात आपला लंगडा पाय कसा नाचवायचा या विद्येत आगरकरांसारखं दुसरं कुणीही नाही ” असं लोकमान्यांचं आगरकरांबद्दल मत होतं. दोघांचे वाद हे कॉलेजपासून चालू होते. लोकमान्य, सोवळं नेसून जेवणाऱ्यांचा एक क्लब होता, त्यात जेवायला जायचे आणि आगरकर या सर्व रुढींच्या टोकाच्या विरोधात होते. लोकमान्य जेवायला निघाले की आगरकर त्यांची टिंगल करत. ते धुतलंय का असं विचारत. सोवळं हेसुध्दा धुवून स्वच्छ ठेवलेलं असावं याबाबतीत ते आगरकरांशी सहमत होते. पण रेशीम कापसापेक्षा उष्ण असतं, त्यामुळे त्यावर जंतू, कचरा राहात नाही. पण ते महाग असल्यामुळे रोज रोज धुवून फाडणं ही सामान्यांना परवडत नाही असं उत्तर लोकमान्यांकडून येई..... आणि तुमचे ब्रिटीश लोक जेवतांना कपडे बदलतात त्याचं काय, असा प्रतिप्रश्न आगरकरांना विचारीत असत. लोकमान्यांचं मत जुन्या रुढींच्या मुळाशी जाऊन त्यातलं चांगलं उद्दिष्ट शोधण्याकडे असे. वर्गावर शिकवून शिक्षकांच्या खोलीत आलं की त्यांचे वाद सुरु होत. लोकमान्यांचा आवाज दणदणीत, त्यामुळे त्या साध्या वादालाही रणांगणाचं स्वरूप येत असे. दोघेही आपला मुद्दा सोडत नसत. आणि एकमेकांना हट्टी म्हणायची संधी हातची जाऊ देत नसत.

शिक्षण संपल्यावर शेवटी दोघंजण एक दिवस निवांत बसले. आगरकरांनी जाहीर केलं आधी आपलं घर स्वच्छ करायचं. मग दार. लोकमान्य म्हणाले.... आधी दार दिसतं. इंग्रज आले आहेत ते घर करायला. आपण त्यांना बाहेर काढू आणि मग घर स्वच्छ करू. आगरकर म्हणाले... आपापलं घर स्वच्छ केलं की आपोआप देश स्वच्छ होईल. लोकमान्यांनी विचारलं... एखादा घर नसलेला माणूस तुमच्याकडे आला आणि मला घरच नाही तर मी काय करू असं म्हणाला तर?....आगरकर म्हणाले ...तो अंधविश्वास, ती प्रेतांची विटंबना, ते आगगाडीसमोर नारळ फोडणं हे सगळं आधी घालवायला पाहिजे.... लोकमान्य म्हणाले...हे सगळं करा पण सबूरीने ! धर्मभोळा समाज एकदम बदलत नाही. अशा वादावादीनंतर शेवटी शिक्षणाच्या पवित्र कार्यावर दोघांनीही एकत्र यायचं ठरवून समेट झाला. आणि त्यातूनच शाळा काढण्याचं ठरलं.

न्यू इंग्लीश स्कूलची स्थापना हा त्याचाच परिपाक. निबंधमालाकार विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या मनात खूप काळापासून शाळा काढायचा विचार घोळत होता. पण त्यांना तसे समचिचारी कुणी भेटत नव्हते. लोकमान्य आणि आगरकरांना जेव्हा शास्त्रीबुवांचे विचार कळले तेव्हा ते दोघे त्यांना जाऊन भेटले. शास्त्रीबुवांना मोठा आनंद झाला आणि १ जानेवारी, १८८० या दिवशी शाळा चालू करण्याचा संकल्प त्यांनी जाहीर केला. त्याप्रमाणे या दिवशी समारंभपूर्वक यथाविधी शाळा सुरु झाली पण प्रत्यक्ष कामकाज २ तारखेपासून सुरु झालं. पहिले दिवशी पटावरची संख्या १५० होती पण त्यादिवशी १९ विद्यार्थी हजर राहिले. शाळेच्या सुरुवातीला शिक्षकांमध्ये वासुदेवशास्त्री खरे, नंदर्गाकर शास्त्री, वामनराव आपटे, माधवराव नामजोशी, कृष्णराव मांडे, मुळे आणि हरी कृष्ण दामले होते. सर्वांनाच सार्वजनिक कार्याची आवड होती. शाळा सुरुवातीला बुधवारपेठेत मोरोबादादा फडणीसांच्या वाड्यात भरली. पण लवकरच विद्यार्थ्यांची संख्या खूप वाढल्याने दोन वर्षात तिथून हलली आणि गट्टे वाड्यात गेली. लवकरच स्वतंत्र इमारतीची गरज भासू लागली. सूर्यपुत्र लोकमान्य

पहिल्या पाच वर्षात विद्यार्थ्यांची संख्या २ हजारारवर गेली. पाचच वर्षात फर्ग्युसन कॉलेज सुरु करावं लागलं. इतकी शाळा लोकप्रिय झाली. शंकरशेट स्कॉलरशिप ह्याच शाळेतल्या मुलांना मिळायला लागली. त्यामुळे कॉलेज काढण्याचे वारे चालकांच्या मनात वाहू लागले. सुरुवातीला हे कॉलेज गद्रे वाड्यातच सुरु झालं पण लवकरच मोठी जागा लागणार हे सभासदांना दिसायला लागलं. आणि चतुःशृंगीच्या मैदानावर हललं. (म्हणजे आताचं फर्ग्युसन कॉलेज.)

एकीकडे शाळा सुरु केली आणि पुढल्याच वर्षी या चळवळ्या सभासदांना वर्तमानपत्र काढण्यासाठी हात शिवशिवायला लागले. विष्णुशास्त्री, आगरकर यांना लेखणी चालवण्याचं कसब होतंच. **त्यामुळे केसरी आणि मराठा ही दोन वृत्तपत्रे निघाली. त्यांचा जन्म १ जानेवारी १८८१.चा.** त्यासाठी छापखान्याची जरूर होती. एक छापखाना केशव बल्लाळ साठे यांच्याकडे गहाण पडला होता. तेच सामान यांनी विकत घेतलं. २४०० रूपयात हप्तेबंदीने तो छापखाना ताब्यात आला. सौदा ठरल्याबरोबर सर्व मंडळींनी आपल्या खांद्यांवरून सर्व सामान एका रात्रीत गद्रे वाड्यावर आणून टाकलं. त्याचं नामकरण **आर्यभूषण** असं करण्यात आलं. अशातऱ्हेने पुढील काळात वादळं निर्माण करणारा ' **केसरी** ' सुरु झाला. केसरीवरचा प्रसिध्द श्लोक वासुदेवशास्त्री खरे यांनी सुचवला. केसरी नाव विष्णुशास्त्री यांच्या कल्पनेतून साकारलं.

गजालिश्रेष्ठा या निबिडतर कांतार जठरी। मदांधाक्षा मित्रा क्षणभरिही वास्तव्य न करि।

कराग्रांनी जेथे गुरुतर शिला भेदुनी करी। भ्रमाने आहे रे गिरिकुहरि हा निद्रित हरि।

इंग्रजांनी खालसा करून संस्थानिकांना आपल्या ताब्यात घेतलेला तो काळ होता. इंग्रजांचे एजंट होतेच पण कारभार देशी लोकांकडे होता. हे देशी दिवाण राजवाड्यापासून खाजगीपर्यंत मुक्तपणे ढवळाढवळ करत. हाती सत्ताही भरपूर. त्यामुळे केसरीने ह्या लोकांचे कारनामे उघडकीस आणायला सुरुवात केली. यातूनच पुढच्याच वर्षी उपजलं... कोल्हापूर प्रकरण. हा त्यांच्या वृत्तपत्रीय अनुभवाचा पहिला धडा होता.

कोल्हापूर प्रकरण

कोल्हापूरचे महाराज आणि त्यांचे दिवाण माधवराव बर्वे. हे महाराज वेडे होते असा प्रवाद होता. लोक म्हणत की बर्व्यांच्या वागणुकीमुळे ते वेडे झाले. काही म्हणत की ते मुळीच वेडे नाहीत. पण केसरी जेव्हा या संस्थानांच्या कारभाराबद्दल लिहायला लागला तेव्हा कोल्हापूरहून राजपक्षाचे अनेक लोक महाराजांबद्दल काही ना काही माहिती पुरवू लागले. तेव्हा केसरीने त्यात लक्ष घातले. सर्व घटना घडली ती अशी :- दिवाण माधवराव बर्व्यांचे खासगी कचेरीत एक रामभाऊ ऐनापूरकर नावाचे बर्व्यांचे अतिशय विश्वासू नोकर होते. महाराज जिथे जिथे जातील, तिथे तिथे हे रामभाऊ हटकून असायचेच. म्हणून लोक त्यांना माधवरावांचे हेर असेही कुजबुजत. एकदा २७ नोव्हेंबर १८८१ या दिवशी रामभाऊंकडे रामचंद्र शेगुणीकर नावाचे त्यांचे मित्र आले. रामभाऊ घरात नव्हते, म्हणून ते रामभाऊंची वाट पाहात बसले. तोपर्यंत त्यांना काही लिहायचे होते, ते लिहिण्यासाठी एक कोरा कागद शोधू लागले. तेव्हा त्यांना एक गुंडाळी दिसली. ती कशाची आहे म्हणून त्यांनी ती उलगडली तर त्यात माधवराव बर्व्यांच्या सहीनिशी महाराजांबद्दलचा काही मजकूर आणि काही कागद आणि बर्व्यांनी ऐनापूरकरांना लिहिलेली पत्रे होती.

आपल्या हाती मोठे घबाड लागले हे जाणून शेगुणीकर ते भेंडोळे खिशात घालून निघून गेले, आणि त्यांनी ती पत्रे ज्ञानप्रकाशचे वामनराव रानडे यांना दाखवली. त्यांनी ते सर्व कागद लोकमान्य, आगरकर, महाराजांची पहिली आई राधाबाई यांचे वकील नाना भिडे, यांना दाखवली. कायद्याच्या अनेक बाजूंनी तपासल्यावर रानड्यांनी ते कागद ' ज्ञानप्रकाश ' मध्ये छापले. त्याचवेळी महाराजांच्या पहिल्या आईचे मुखत्यारपत्र घेतलेले कोल्हापूरातले प्रसिध्द वकील नाना भिडे हे पुण्यात आले होते. त्यांनी पुण्याच्या सभेत महाराज वेडे नाहीत, त्यांना तसं ठरवलं जातंय असं रसभरित वर्णन करून लोकांना हेलावून सोडलं. ते राजघराण्यापैकी वकील असल्यामुळे लोकांनी त्यावर विश्वास ठेवला.

सभेचा वृत्तांत देण्यासाठी ह्याचा परामर्ष केसरीला घ्यावाच लागला. मग केसरीने बर्वे, सगळा कारभार ह्यावर झोड उठवली. भिड्यांनी ही पत्रे लोकमान्यांना दाखवली. लोकमान्यांनी कायद्याच्या नजरेतून त्यांची छाननी केली, बर्व्यांच्या सहीचे कागद तपासले आणि ज्या अर्थी भिड्यांसारखा वकील त्यावर विश्वास ठेवतो आहे त्या अर्थी ती खरीच असली पाहिजेत असं मानून १८८१ च्या नोव्हेंबरमध्ये केसरीत छापली. एवढा सगळा बोभाटा झाल्यावर अँग्लो इंडियन वृत्तपत्रांनी सरकारची बाजू घेऊन विषयाला धार चढवली. एवढी नाचक्की झाल्यामुळे दिवाण बर्वे पुण्याला आले आणि त्यांनी केसरी विरुद्ध अब्रुनुकसानीची फिर्याद ठोकली. केसरीनेही ते आव्हान स्वीकारले. ७ फेब्रुवारीला कोर्टात केस उभी राहिली तेव्हा बर्व्यांनी आपल्यावरचे आरोप नाकारले आणि ही पत्रे मी लिहिलेली नाहीतच असं सांगितलं. नाना भिडे, टिळक, आगरकर, रानडे, आणि बखले एवढे आरोपी ठरले. आरोपींच्या वतीने फिरोजशाहा मेहता यांनी केस लढवली. अनेक दिवस केस चालली. शेवटी अक्षरतज्ञानेही हे हस्तात्र बर्वे यांचं नाही आणि ती सही कुणीतरी ट्रेसपेपरवरून उतरवल्याचं सांगितलं. लोकमान्यांनी स्वहस्ते एक माफीपत्र दिवाण बर्वे यांना लिहून पाठवलं. १८८२च्या १७जुलैला खटल्याचा निकाल लागला. त्यात लोकमान्य आणि आगरकर यांना चार महिन्यांची साधी कैद अशी शिक्षा झाली आणि त्यांची रवानगी डोंगरीच्या तुरुंगात झाली. चांगल्या वागणुकीबद्दल त्यांना १९ दिवसांची सूट मिळाली आणि १०१ दिवसांची सजा भोगून दोघे बाहेर आले. या दिवसांमध्ये लोकमान्यांचे वजन २४ पौंडांनी आणि आगरकरांचे १६ पौंडांनी कमी झालं होतं.

पुण्यात हा खटला चालला असता, ज्युरी नेटिव्ह असते तर या दोघांना एवढी शिक्षा झाली नसती असा लोकांचा ग्रह होता म्हणून ते सुटून आल्यावर त्यांचा दोघांचा मोठा सत्कार झाला. लोकमान्यांचा तुरुंगवासाचा हा श्रीगणेशा होता. आणि आगरकरांची ही एकमेव कैद होती. आपल्या १०१ दिवसांच्या अनुभवाने तावून सुलाखून नुघालेल्या आगरकरांनी त्या १०१ दिवसांवर जे पुस्तक लिहिलं त्यात नव्या राजकीय तंट्यात पडणाऱ्या लोकांना एक महत्वाचा सल्ला दिला. " प्रेम, विश्वास वगैरे एकीकडे ठेवून पक्के नास्तिक बनावे. जगातला हरएक माणूस जन्म लफंगा आहे असे मानून उपयोगाचे जे काही असेल, त्याचे टाचण बनवावे. त्यावर सद्द्या घ्याव्यात आणि ते ऐवज वेळ येईपर्यंत एका मोठ्या मजबूत लोखंडी पेटित बंदोबस्तात ठेवावेत. "

अशी ही कोल्हापूरच्या खटल्याची कथा. १०१ दिवस डोंगरीच्या तुरुंगात असतांनाही त्याचे वादविवाद चालूच असत. कोठडीतली ढेकणांची रांग मारत असतांना एवढ्या मोठ्या आवाजात वाद चालत की अधिकारी येऊन त्यांना हळू सूर्यपुत्र लोकमान्य

आवाजात बोलायची तंबी देऊन जात. आणि विषय तरी कोणते. स्वार्थसाध्य करण्याचे नसत तर, राष्ट्र कसं पुढे नेता येईल याच विचारांमधे दोघे असत.

टिळक-आगरकरवाद

मुळात लोकमान्यांची आणि आगरकरांची ध्येयं एकच असल्याने दोघे एकत्र आले. आगरकर अतिशय म्हणजे जहाल सुधारक. त्याउलट केसरीचे बाकीचे सभासद. त्यामुळे केसरीसाठी लिहितांना आगरकरांची जराशी कुचंबणा होत असे. तरीही सगळेजण उत्साहाने काम करत होते.. पण होळकरांच्या एका निरोपामुळे दोघेही अतिशय दुरावले.

घडलं ते असं! इंदूरचे महाराज श्रीमंत शिवाजीमहाराज होळकर हे लोकहितासाठी, मराठीच्या उन्नतीसाठी झटणाऱ्या संस्थांना आणि व्यक्तींना वेळोवेळी सहाय्य करत असत. इ. स. १८८८च्या डिसेंबरमध्ये त्यांनी स्थानिक वृत्तपत्रांचे संपादक आणि सार्वजनिक कार्यकर्ते यांचा दरबारी प्रथेनुसार शेला- पागोटे देऊन सत्कार समारंभ घडवून आणला. त्यात टिळक-आगरकरांनाही आमंत्रण होतं. त्या दिवशी दोघे गेले नाहीत म्हणून दुसरे दिवशी आपल्या ए.डी.सी. ला पाठवून त्या दोघांना बंगल्यावर बोलावलं. त्याप्रमाणे हे दोघे गेले. महाराजांनी दोघांना शेला-पागोटे देऊन सत्कार केला आणि ७०० रु. दिले. लोकमान्यांना ते पैसे दोघांच्यातच वाटून घेणे प्रशस्त वाटलं नाही, म्हणून ते पैसे डेक्कन एज्युकेशनच्या सर्व सभासदांमध्ये वाटण्याची महाराजांची अनुमती मागितली. महाराजांनी त्यांस संमतीही दिली. पण दुसरे दिवशी सकाळीच, त्यांनी आपला विचार बदलला. आगरकरांना त्या रकमेपैकी ४०० रु. द्यावेत आणि बाकी ३०० रु. सर्व सभासदांमध्ये वाटून घ्यावेत असा निरोप पाठवला. टिळक आगरकर वादाचं हे मूळ बीज, ज्यातून कटुतेचा वृक्ष फोफावला. जन्माचा दुरावा आला. या सर्वांचा परिणाम म्हणजे सोसायटीच्या सर्व सभासदांमध्ये वादंग माजला आणि लोकमान्यांना सोसायटी सोडावी लागली.

हा निरोप गेल्याबरोबर लोकमान्यांनी ए.डी.सी. गुप्ते यांना पत्र लिहिलं आणि विचारलं की, तुम्ही ७०० रु. शैक्षणिक कार्यासाठी आणि सभासदांनी त्यासाठी केलेल्या त्यागासाठी दिले आहेत असे म्हटले होते. म्हणून मी ते आमच्या सर्व सभासदांमध्ये वाटून घेतले. त्यासाठी आता पुढे काय करावं ते आम्हाला कळवा. त्या पत्राची दुसरी कॉपी त्यांनी आगरकरांना लिहिली आणि त्यांची त्यावर अनुमती मागितली. त्यावर आगरकरांनी लोकमान्यांना खरमरीत पत्र लिहिलं आणि त्यात आणखी ज्या घटना घडल्या होत्या त्याचा त्यात उल्लेख केला. ती घटना म्हणजे.... होळकर महाराजांच्या बंगल्यावर सकाळी जाऊन आल्यावर आगरकरांना कळलं की, महाराजांकडून एक माणूस आला होता आणि पुण्यातल्या सर्व लेखकांची नावं त्याने मागितली. विद्यार्थ्यांमध्ये चांगल्या लेखकांची पुस्तकं वाटावीत असा महाराजांचा मानस होता. मग आगरकरांनी गुप्त्यांना एक चिट्ठी पाठवून स्वतःची ' वाक्यमिमांसा आणि विकारविलसित ' ही दोन पुस्तकं घ्याल का अशी विचारणा केली. तुमच्या ५०० प्रती घ्यायला महाराज उत्सुक आहेत असा गुप्त्यांचा निरोप आला. तेव्हा आगरकरांनी त्या प्रती महाराजांकडे पाठवल्या. त्या दोन्ही पुस्तकांचं बिल ४००रु. झालं होतं. म्हणून महाराजांनी टिळकांना ४०० रु. आगरकरांना द्यावेत असं कळवलं होतं. हा व्यवहार लोकमान्यांना माहित नसल्यामुळे लोकमान्यांनी ७०० रु. सर्वांमध्ये वाटून घेण्याचं ठरवलं आणि महाराजांचा त्याबाबत सल्ला मागितला.

आगरकर त्यामुळे खवळले आणि त्यांनी अत्यंत बोचरं पत्र लोकमान्यांना लिहिलं. त्यात,

“.. तुम्हाला तुमच्या पुढे कुणी गेलेलं आवडत नाही, तुम्हीच महाराजांना ४०० रू. वेगळे द्यायची चिठ्ठी लिहायला हवी होतीत, मला हे ४०० रू. जन्मभर पुरणार नाहीत हे चांगलं माहीत आहे पण, मी तुमच्यासारखा श्रीमंत नाही, मला त्या पैशातून माझ्या आईवडिलांना काशीयात्रा घडवायची होती, तुम्हाला उत्तम आरोग्य लाभलंय पण मला नाही, मला पैसे मिळू नयेत अशीच तुमची इच्छा असलेली मला दिसते आहे, अशा कडवट मजकूराचं पत्र लिहिलं आणि हे माझं तुम्हाला लिहिलेलं शेवटचं पत्र असेल हेही जाहीर करून पत्र संपवलं. या भांडणातही त्यांचे तरुणपणीचे दिवस आणि त्याच्या आठवणी सुप्तपणे दडलेल्या होत्या. या दोघांची शाळेत शिकवण्याची पध्दत अगदी वेगळी होती. आगरकरांनी लिहिलं.. शाळेतसुध्दा तुम्ही वर्गावर वेळेवर जात नव्हतात.. लोकमान्यांनी पुढच्या पत्रात उत्तर दिलं... तुम्ही शिकवतांना इकडतिकडच्या भाकडकथा रंगवून सांगत बसता. माझा पाऊण तास काय आणि तुमचा एक तास काय, शिकवणीच्या दृष्टीने दोन्ही सारखंच. ही भांडण आगरकरांच्या शेवटापर्यंत चालूच राहिली.

आगरकरांनी मतभेदांमुळे शाळा सोडली आणि एक वर्षानंतर आपला स्वतःचा ' सुधारक ' चालू केला. सडेतोड लेखनासाठी ' सुधारक ' प्रसिध्द झाला. लोकमान्यांनीही डे. ए. सोसायटी मतभेदांमुळे पुढे सोडली. पैशाच्या दृष्टीने, धोरण ठरवण्याच्या दृष्टीने, १८९१ मध्ये केसरी आणि मराठा ची मालकी लोकमान्यांकडे आली आणि त्यांच्या मृत्यूपर्यंत त्यांच्याकडेच राहिली.

ग्रामप्य प्रकरण

या प्रकरणाला मूळ कारण पंचहौद चहापान. याला कारण एकच व्यक्ती होती. ती म्हणजे गोपाळराव जोशी. ही एक विक्षिप्त वल्ली होती. शिक्षण बेताचं पण सामाजिक प्रगतीच्या बाबतीत सुधारकांच्याही पुढे. आपल्या बायकोला अमेरिकेला डॉक्टर व्हायला पाठवल्यामुळे ते प्रसिध्दीला आले. धर्म ही एक थट्टा आहे, केव्हाही धर्म घेतला-सोडला तरी त्यामुळे माणसामधे काहीही फरक पडत नाही, धर्मांतर हीसुध्दा थट्टा आहे असं मत त्यांनी जाहीर तर केलंच, वर, पुण्यात संगमावर बाप्तिस्मा घेतला, तो घेतल्यावर यात काहीही अर्थ नाही, असं म्हणून परत गंध लावलं आणि पाद्री-भटावर तुटून पडले. त्यामुळे ख्रिस्ती आणि हिंदू दोन्ही धर्मांच्या लोकांची ह्यांना कुठल्या धर्मातलं मानायचं यावरून पंचाईत झाली.

ऑक्टोबर १८९१ मधली गोष्ट. अशा या माणसाच्या डोक्यात एक कल्पना आली. सुशिक्षित लोकांची फजिती करण्याचं त्यांनी ठरवलं. गोपाळरावांची मिशनरी लोकांबरोबर मैत्री होती, म्हणून त्यांनी वेताळपेठेतल्या पंच हौद मिशनशाळेत, तिथले शिक्षक रे. रेव्हिंग्टन यांच्यामार्फत पुण्यातल्या पन्नास सुशिक्षितांना व्याख्यानाचं आमंत्रण पाठवलं. त्यावेळी सुधारणेचा वाद जोरात चालू होता. या व्याख्यानाला रानडे आणि लोकमान्य गेले. व्याख्यान सुमारच होते, पण नंतर टेबलावर चहा आणि बिस्कीट आली. जमलेल्यांची अर्थातच पंचाईत झाली. चहा न प्यावा तर सुधारक नाहीत, प्यावा तर आपले लोक वाईट म्हणणार. परत मिशनरीही हसणार. पण या चहाच्या पेल्यात मोठं वादळ धुमसत होतं गोपाळरावांव्यतिरिक्त याची कुणालाच कल्पना आली नाही.

गोपाळरावांना बोभाटा करण्याची जास्त खुमखुमी होती म्हणून त्यांनी लगेच पुणे वैभवकडे धाव घेतली आणि जे आले नव्हते त्यांचीही नावे वृत्तपत्रात घातली. पुणे वैभव मध्ये चहा घेतलेल्यांची नावं आल्यावर या पुरातून वाहून जातांना रानड्यांनाही आपल्या पाठीवर घेणं लोकमान्यांना प्राप्त झालं. ही नावं वाचून सनातनी पक्षाला दखल घेणं भागच पडलं. गोपाळराव मजा बघत बसले. पण जी खोटी नावं त्यात घातली गेली त्यासाठी पुणेवैभवला २०० रुपये दंड झाला. बाळासाहेब नातू यांनी शंकराचार्यांकडे फिर्याद नोंदवली. शंकराचार्यांतर्फे व्यंकटशास्त्री निपाणीकर आणि न्यायगुरु बिंदुमाधवशास्त्री धर्माधिकारी यांना निवाडा करण्यासाठी पाठवलं. या ग्रामप्य कमिशनने न भुतो न भविष्यती असा इतिहास घडवला. या कमिशनमुळे गावात जोरात चर्चा सुरू झाली. कुणीही त्यांना किंमत देत नव्हतं. कुणी काहीच वाईट बोलत नव्हतं. ५० लोकांपैकी ४२ लोकांनी जात मोडण्यासाठी चहा घेतला याला पुरावा मिळेना. रोव्हिंग्टन साक्षीला येईनात आणि गोपाळरावांना बोलावण्याची कुणाला छाती होईना. त्यातून लोकमान्य जेव्हा धर्मग्रंथांचा भारा बांधून या फिर्यादींविरुद्ध दंड थोपटून उभे राहिले तेव्हा तर त्यांना शास्त्राधारही सापडेना. कमिशनच्या दोघांना बाजूला सारून शेवटी शंकराचार्यांकडे ' आमच्या म्हणण्याप्रमाणे निकाल द्या.' असं सांगायचं ठरलं.

शेवटी लोकमान्यांनी केसरीमधून प्रायश्चित्त प्रकरण नीट समजावून सांगून सर्व शास्त्राधार मूळ वचनांसह विशद करून सांगितला. कमिशनने निकाल दिला. मिशनमध्ये जाऊन चहा प्यालेले चारच होते. लोकमान्य, वासुदेवराव जोशी, रामभाऊ साने, आणि परांजपे. पैकी, जनमताची नाडी ओळखणाऱ्या लोकमान्यांनी चहा घेतल्यावर काशीस जाऊन सर्व प्रायश्चित्त घेतल्या दाखला दिला म्हणून ते सुटले. बाकी तिघांना प्रायश्चित्त घ्यावे लागले.

पण एवढ्यावर हे प्रकरण संपलं नाही. सुधारक म्हणवणाऱ्या ज्यांनी कमिशनला जुमानलं नाही त्यांना लोकांकडून वीर समजलं गेलं. पण रानड्यांसारखे सुधारक म्हणवणारे पण कमिशनला मानणारे होते त्यांना लोकांनी धिक्कारलं. त्यामुळे बखेडा चालूच राहिला. गोपाळरावांच्या या उपद्व्यापाचा चहाला गेलेल्या सर्वांनाच कौटुंबिक त्रास झालाच. लोकमान्यांच्या थोरल्या मुलीचं लग्न आणि थोरल्या मुलाच्या मुंजीच्या वेळी विधी करण्यासाठी ब्राह्मण मिळेनात स्वयंपाकी मिळेनात. घरी जेवायला लोक येईनात. मुलीबाळींना सासरची माणसं माहेरी पाठविनात. श्रावणीला लोकमान्यांनीच सगळे विधी केले. एक मोठं वादळ शेवटी विरून गेलं तरी उध्वस्त मनांची पडझड करून गेलं. सगळं एका गोपाळरावांमुळे.

१८९६ मध्ये प्लेगने पुण्यात हाहाकार मांडला. त्यापेक्षा जास्त उच्छाद प्लेगसाठी सरकारने पाठवलेल्या रँड नावाच्या ऑफीसरने मांडला. अत्यंत क्रूरपणे त्याने पुण्यात लोकांना त्रास दिला. ते आणि त्यांचे दोन साथीदार यांनी लोकांच्या घरात घुसणं, पैसे उचलणं, बाळंतिणी असोत वा म्हातारी सगळ्यांवर दडपशाही करणं, यामुळे लोक हवालदिल झाले. लोकमान्यांनी केसरीतून आपली भाषा तिखट तर केलीच पण सरकारला प्लेग आटोक्यात आणण्यासाठी मार्गही सूर्यपुत्र लोकमान्य

सुचवले. या रँडच्या छळवादाचा परिणाम म्हणजे चाफेकर बंधूंनी रँडचा केलेला खून ! यातून पुढे उभा राहिला लोकमान्यांवरचा राजद्रोहाचा खटला.

राजद्रोहाचा पहिला खटला

१८९१ मध्ये लोकमान्यांकडे केसरीची पूर्ण मालकी आली आणि केसरीतून लोकमान्यांची धारदार लेखणी तळपायला लागली. हिंदू-मुस्लीम दंगे, दुष्काळ, प्लेगचं पुण्यातलं थैमान आणि रँडचा जुलूम यामुळे सरकारवर लोकमान्यांनी टीकेची सतत धार धरली. त्यामुळे काहीतरी करून लोकमान्यांना कसं अडकवायचं यावर सरकारचं डोकं भणभणलं होतं. लोकमान्यांची वाढती लोकप्रियता त्यांना सलायला लागली होती. राज्यात, शहरात, गावात, खेड्यात, वाडीत वस्तीत लोकमान्य हिंडत होते. लोकांना आपण पारतंत्र्यात आहोत, आपल्याला यातून बाहेर पडायचंय, हे सरकार जुलमी आहे, आपल्याला लुटतंय, असं व्याख्यानांमध्ये सांगून जनजागृती करत होते. त्यांचं साधेपण, त्यांची विद्वत्ता, त्यांची तळमळ, कळकळ, यामुळे त्यांचा लोकसंग्रह दिवसेंदिवस वाढत चालला होता. त्यांच्या परखड, जहाल मतांनी त्यांचे अग्रलेख, सुशिक्षितांच्या मनातही स्वराज्याची जाणीव रुजवायला लागले होते. आणि सरकारची कपटकारस्थानं लोकांपर्यंत पोचवायला लागले होते. सरकारी नोकऱ्यांमुळे सरकारचे मिंधे झालेले लोकही हळूहळू लोकमान्यांशी गुपचुप संपर्क ठेऊ लागले होते. गणेशोत्सव आणि रायगडावर शिवाजी उत्सव सुरू करून, ज्योतीने ज्योत लावावी तसा स्वराज्याचा संदेश लोकांमध्ये जागृती करायला लागला होता. समाज जागायला लागला होता.

या सान्या गोष्टी लक्षात आल्यामुळे लोकमान्यांचं पुढारीपण आपल्याला महागात पडणार याची तीव्र जाणीव सरकारला झाली होती. लोकमान्यांना कशा रीतीने खटल्यात अडकवायचं ते मात्र त्यांना साधत नव्हतं. त्यातूनच रँडच्या जुलमी वर्तनावरून तर लोकमान्यांच्या लेखणीला तेजच चढलं होतं. पण प्लेग संपल्यावर लोक आपापल्या उद्योगाला लागले. त्याच वर्षी १८९७ च्या ८, १५, २२ जूनमध्ये राणीच्या हीरक महोत्सवानिमित्त केसरीमध्ये अभिनंदनपर लेखही आले.

आणि काही दिवसातच सरकारला हवी ती संधी मिळाली. राणीच्या डायमंड ज्युबिलीच्या मुख्य रात्रीच, २२ जूनला रँडचा खून पुण्यात झाला आणि ती संधी सरकारने वाया जाऊ दिली नाही. आपला द्वेष त्यांनी उघड केला. लोकमान्यांनाही सरकारचा हा द्वेष कळत असल्यामुळे कधीतरी आपल्यावर संकट येणार याची जाणीव होती. म्हणूनच मराठा मध्ये लोकमान्यांनी ' वादळ येऊ घातलंय! धोक्याचा बावटा लवकरच उभारला जाईल असं सांकेतिक लिहिलं होतं. या खुनाच्या आधी एक आठवडाच, शिवाजी मंदिरात शिवाजी राज्याभिषेक सोहळा उत्साहात पार पडला. त्यादिवशी लोकमान्यांनी केलेल्या भाषणातली वाक्यं, तोडून-जोडून अर्थाचा अनर्थ करून जस्टिस या टोपण नावाने कुणा हितशत्रूने, लोकमान्यांच्या भाषणात राजद्रोह कसा ठासून भरलाय ते सूचित केलं. रँडच्या खुनानंतर खुनी शोधायला सगळीकडे हुशार गुप्त पोलिस पुण्यात पाठवण्यात आले. त्यातच पुण्यात पाठवण्यात आलेल्या जास्तीच्या पोलीस फौजेबद्दल ' सरकारचे डोके ठिकाणावर आहे का? या मथळ्याखाली लोकमान्यांनी अग्रलेख लिहिला. २७ जुलैपर्यंत हे लेख आणि गुन्हेगाराला पकडण्यासाठी सरकारची धडपड सुरू झाली. २७ जुलैचा अग्रलेख लिहून लोकमान्य मुंबईला गेले. कारण पार्लमेंटमध्ये राजद्रोह कशाला म्हणतात असं एकाने विचारलं तेव्हा ' त्यावर मुंबई सरकारचं मत अजून ठरायचंय ' असं उत्तर दिलं तेव्हाच लोकमान्यांनी, आपल्यावर राजद्रोहाचा खटला उभारला जाणार याचा अंदाज आला होता. विलायतेतही या खुनाचे पडसाद उठले. रँडच्या खुनाच्या चौकशीसाठी ब्रुईन यांची नेमणूक झाली होती. त्यांनासुध्दा लोकमान्यांचा या खुनात हात नाही हे मनोमन वाटत होतं.

२७ जुलैलाच मुंबई सरकारने ओरिएंटल ट्रान्सलेटर मिर्जा अब्बास अली बेग यांच्या सहीची १२४ अ. कलमाखालची फिर्याद मुंबईचे चीफ प्रेसिडेनसी मॅजिस्ट्रेट मि. श्लेटर यांच्यापुढे दाखल केली. आणि रात्री १० वाजता, दाजी खरे यांच्या घरी पोलीस पोचले. लोकमान्यांना वॉरंट दाखवल्याबरोबर क्षणात लोकमान्यांना सगळा अर्थ कळला. त्यांनी कपडे घातले. नोकराला आपला बिछाना गुंडाळून घायला सांगितला आणि ते गाडीत बसले. दाजी खरे जामीन मिळवण्यासाठी गेले पण त्यांना जामीन मिळणार नाही हे लोकमान्यांना आधीच ठाऊक होतं, त्यामुळे दाजी खरे हे सांगायला जेव्हा पोलीस आयुक्तांच्या इमारतीत लोकमान्यांना ठेवलं होतं तिथे गेले तेव्हा लोकमान्य गाढ झोपले होते. घोरत होते. दुसरे दिवशी बाळासाहेब नातू बंधूंनाही अटक झाली. पैकी बाळासाहेब नातूंना साबरमतीच्या तुरुंगात आणि त्यांच्या बंधूंना ठाणे तुरुंगात डांबण्यात आलं. २ ऑगस्टला लोकमान्यांचा खटला सेशन कमिट झाला. पण शेवटी या खटल्याचा शेवट लोकमान्यांना जामीन मिळून झाला. २५ हजारचे दोन जामीन राहण्यासाठी शेट द्वारकानाथ धरमसी आणि यशवंत नेने हे

पुढे आले. लोकमान्यांशी ना ओळख होती ना गावचे होते. त्यांचे ऋण लोकमान्यांनी कायम जपले. लोकमान्यांना जामीन मिळाला आणि प्रत्यक्ष खटला ५ आठवड्यांनी सुरू व्हायचा होता. त्याच्या तयारीला लोकमान्य पुण्यात आले.

जामीनावर सुटल्यावर लोकमान्यांना खटल्याच्या खर्चाची तरतूद करणं भाग पडलं. लोकमान्यांचा खटला हा सान्या महाराष्ट्रावरचा खटला आहे असं मानून लोकांनी पैसे पाठवायला सुरुवात केली. तो डिफेन्स फंडमध्ये गोळा व्हायला लागला.

८ सप्टेंबरला दुपारी बारा वाजता खटला सुरू झाला. लोकमान्यांच्या बाजूने बॅरिस्टर प्यू आणि गार्थ केस लढवणार होते. ज्युरीमध्ये ५ इंग्रजी, १ पारसी, १ ज्यू, २ दक्षिणी घेतले होते. तेव्हाच त्याचं एकमत होणार नाही हे स्पष्ट झालं होतं. सगळी सुनावणी, दोन्ही बाजूच्या वकीलांची बाजू मांडणी झाल्यावर न्यायमूर्ती स्ट्राची यांनी समारोपाला सुरुवात केली.

या खटल्यात लोकमान्यांना अठरा महिन्यांची सक्त मजुरीची शिक्षा झाली. त्यावर हायकोर्टात अपील दाखल करणात आलं. पुढे इथली, लंडनची वर्तमानपत्रे, इंग्लंडमधले लोक यांच्यात बरीच शाब्दिक देवाण घेवाणी होऊनही शिक्षा कायम राहिली. आधी लोकमान्य भायखळ्याला होते. तिथे त्यांचे जेवणाचे बेसुमार हाल झाले. तळहाताएवढ्या भाकरीचा वरचा पापुद्रा ते पाण्यात भिजवून खात. कांदा-लसूण घातलेलं अन्न त्या वासामुळे त्यांना नकोसं होई. त्यामुळे त्यांचं वजन झपाट्याने कमी झालं दोन महिन्यात १३५ पौंडावरून ११० पौंडावर आलं. ओठ काळे पडले. त्याचवेळी त्या तुरुंगात प्लेग पसरण्याची सुरुवात झाली. लोकमान्यांना काही झालं तर या कल्पनेने सरकारला लोकक्षोभाची भीती वाटली आणि त्यांनी लोकमान्यांना येरवड्याला हलवलं. तेसुद्धा गुप्तपणे एक फर्स्टक्लासचा डबा आयत्यावेळी पुण्याच्या गाडीला जोडला गेला, दारं-खिडक्या बंद केली पण कल्याणला सरकारी डॉक्टर डबा तपासायला आत आला तेव्हा लोकांना अचानक लोकमान्यांचं दर्शन झालं. लोक गोळा होईपर्यंत गाडी सुटली. येरवड्याला त्यांना रंग तयार करायचं काम देण्यात आलं. त्याबरोबर लोकमान्यांनी त्याच्यावरची पुस्तकं मागवून त्यावर अभ्यास चालू केला. हे जेव्हा बाहेरच्या लोकांना कळलं तेव्हा त्यांनी लिहिलेले कागद मागणाऱ्यांचीसंख्या वाढायला लागली.

इकडे देशभर सरकारविरुद्ध जनमत तयार व्हायला लागलं आणि विलायतेत त्याची दखल घ्यावीच लागली. त्यातून भारतातल्या आणि मॅक्समुल्लर वगैरे प्रतिष्ठित परदेशी विद्वानांनी लंडनच्या सरकारला अर्ज केला. त्यात लिहिलं :-

१. सरकारला लोकमान्यांनी वेळोवेळी मदत केली आहे. २. प्लेगवरच्या लेखामुळे राजद्रोहाचा खटला असता तर तो तेव्हाच भरायला हवा होता. ३. राजद्रोहाचा पहिलाच घाला लोकमान्यांवर झाला हे ठीक झाले नाही. ४. ते एक अत्यंत विद्वान गृहस्थ आहेत. ५. त्यांच्या तब्येतीवर वाईट परिणाम झालेला आहे. ६. रँडचा खुनी सापडला आहे. ७. न्यायाची इभ्रत राखली गेली

आहे. पहिल्या सहा महिन्यांपर्यंत चाफेकर बंधूही सापडले. त्यामुळे आपण लोकमान्यांना कोणत्या गोष्टीसाठी राजद्रोही ठरवतोय याचं उत्तर सरकारला देता येईना.

याच कारावासाच्या वेळी मॅक्समुल्लर साहेबांनी ऋग्वेदाची प्रत लोकमान्यांना तुरुंगात वाचायला पाठवली. आणि एका रात्री ते पुस्तक वाचत असतांना ओरायनचा शोध लोकमान्यांना लागला. ती तुरुंगातली रात्र त्यांना अत्यंत आनंदाची गेली. बऱ्याच अटी मान्य करून लोकमान्यांची सुटका झाली. त्यात बाहेर आल्यावर स्वागत समारंभ स्वीकारायचे नाहीत ही अट होती. ती लोकमान्यांनी मान्य केली होती. एकच अट लोकमान्यांनी कबूल केली नाही... ती म्हणजे राजकारणात भाग घेणार नाही. .. ती लोकमान्यांनी सपशेल नाकारली.

अशा तऱ्हेने राजद्रोहाचा खटला संपला. त्यानंतर लोकमान्य त्यांच्या आवडत्या ठिकाणी सिंहगडावर राहायले गेले आणि तब्येत सुधारल्यावर पुण्यात आले. तोपर्यंत द्रविडबंधूंचा खून होऊन आणखी एक लचांड पुण्यात घोंगावू लागलं. या वेळीही लोकमान्यांनी लंडनच्या ग्लोब नावाच्या पेपरला एक दणका दिलाच. आणि त्यांच्याकडून ५० पौंड अब्रुनुकसानीचे भरून घेतले. त्याची कथा म्हणजे, भारतातल्या सरकार धार्जिण्या पत्रांना एक वाईट खोड होती. ती म्हणजे काहीही मजकूर लिहायचा आणि आरडाओरडा झाला तर माफी मागून मोकळं व्हायचं. १८९९च्या डिसेंबरात लंडनहून नॉर्थकोट जेव्हा नवीन गव्हर्नर म्हणून मुंबईला यायला निघाले, तेव्हा तिथल्या ग्लोब नावाच्या वृत्तपत्राने खालील मजकूर लिहिला :-

“ मुंबईत राजद्रोही लोकांच्या जाळ्या माजून राहिल्या आहेत. त्यांचा पुढारी टिळक हा कैदेत असल्यामुळे चळवळ दबून आहे. कदाचित टिळक यांनी सुरु केली नसली तरी त्यांच्या तंत्राने चालू झालेली ही खुनाची मोहीम आता नजरेस आल्यामुळे गोडबोल्या ब्राह्मणांवर, मराठे राज्य पुनः स्थापण्याची आशा वाटणाऱ्या ब्राह्मणांवर गव्हर्नरने चांगली नजर ठेवावी. “ हा उतारा मुंबई टाईम्सने छापला. त्यावर खळबळ उडाली आणि लोकमान्यांनी पुरावा मागून लंडनच्या ग्लोबवर अब्रुनुकसानीचा दावा ठोकून तो शेवटपर्यंत नेऊन त्यांच्याकडून ५० पौंड खर्च आणि माफी वसूल केलं.

हे ऐकल्यावर न्यायमूर्ती रानडे म्हणाले, “ हे काम फक्त टिळकच करू शकतात. “ राजद्रोहाचा खटला संपल्यावर परत नव्याने लोकमान्य उभे राहिले. “ पुनश्च हरिओम् “ असा अग्रलेख लिहून!

नवीन शतक नवीन वादळं घेऊन त्यांची वाट पाहातच होतं. १९०१ साल उजाडलं ते ताई महाराज प्रकरण घेऊन. त्यात त्यांची उरलेली हयात गेली. मनस्ताप झाला. पैसाही खर्च झाला. मृत्यूपूर्वी एक दिवस त्यांच्या मनाला शांती लाभेल असा त्यांच्या बाजूने निकाल लागला. आणि सगळं भरून पावलं. माणसाला मोठा करायचं म्हणजे त्याला जास्तीत जास्त संकटात घालायचं ही तर नियतीची नियतच! मग ते शिवराय असोत वा लोकमान्य! पण ती कठोर मनाची एक परीक्षाच असते.

ताईमहाराज प्रकरण

एकदा कुणाला आपलं म्हटलं आणि आणि कुणाला एकदा शब्द दिला की, वाटेल ती झीज सोसून निरपेक्ष बुध्दीने त्याचा शेवटपर्यंत पिच्छा पुरवायचा हा लोकमान्यांचा स्वभाव पुराव्याने शाबीत करायला ताई महाराज प्रकरण पुरेसं आहे. न्याय्य गोष्टीसाठी लढतांना या केसमध्ये प्रतिपक्षाबरोबर किती खालच्या पातळीवर जावं लागलं त्याला काही सुमारच नाही, पण त्यांचं विशेष हे की ते त्याही पातळीला उतरले. या सगळ्यात त्यांनी मध्येच ही केस सोडली असती तरी चाललं असतं, पण लोक दोन्ही बाजूंनी बोलणारे असतात, म्हणून सत्याचा विजय होईपर्यंत लढले. **लढायचं मग ते स्वकीय असोत वा परकीय.** न.चिं. केळकरांनी म्हटल्याप्रमाणे दत्तक प्रकरणे कोर्टात अनेक असतात, पण या प्रकरणाला गोऱ्या अधिकार्यांच्या लोकमान्यद्वेषाचा रंग असल्यामुळे हे प्रकरण एवढं गाजलं. ताईमहाराज प्रकरण निकाली लागल्यावर लोकमान्यांनी केसरीतून 'अखेर खरे ते टिकले' हा अग्रलेख लिहून, बैलाला जशी तांबडी चिंधी तसे आपण सरकारला असा उल्लेख केला. न्यायमूर्तींच्या न्याय्य वर्तनाचं कौतुक आणि अभिनंदनही केलं. चार शब्द सरकारलाही सुनावले. यासाठी जो ६० हजार रु. खर्च झाला तो केवळ लोकमान्यांना बदनाम करण्याचा केविलवाणा प्रयत्न करण्यासाठीच होता हेही दाखवून दिलं.

राजद्रोहाच्या खटल्याच्या पूर्वतयारीसाठी लोकमान्य ५ ऑगस्टला पुण्यात आले आणि त्याच दिवशी लोकमान्यांचे परम स्नेही. बाबामहाराज यांना महामारीने ग्रासलं. बाबामहाराज हे फर्स्टक्लास सरदारांच्या यादीत मोडणारे सरदार. ते आजारी पडले आणि अत्यवस्थ झाले. पुण्यात आल्याबरोबर लगेच लोकमान्यांनी बाबामहाराजांना मदत करायला सुरुवात केली. ते त्यांच्यापाशीच बसून होते. पहिली गोष्ट त्यांनी केली ती म्हणजे, एक युरोपियन डॉ. मॅकॉनकी, एक पारशी डॉ. मोदी, आणि एक देशी डॉ. विश्राम, असे तीन डॉक्टर उपचारासाठी आणले. कारण एवढंच की महाराजांच्या मृत्यूनंतर त्याचं शव गोऱ्या अधिकाऱ्यांच्या हाती जाऊ नये. त्या अवस्थेतच त्याचं मृत्युपत्रही पार पडलं आणि कोर्टाने ते मान्यही केलं. ७ ऑगस्टला बाबामहाराजांचं निधन झालं. बाबामहाराजांचे ट्रस्टी म्हणून कुंभोजकर, नागपूरकर आणि खापर्डे यांची नियुक्ती केली आणि आसन्नमरण बाबांचा आग्रह मोडवेना म्हणून मनात नसतांनाही स्वतःही ट्रस्टी झाले. आणि एकदा ट्रस्टी म्हणून सही केल्यावर मात्र रक्त आटेपर्यंत बाबांच्या वारसाची आणि इस्टेटीची काळजी वाहण्यासाठी निरपेक्ष धडपड केली. या घटनेनंतर महिन्याभरात सप्टेंबर १४ ला लोकमान्यांना १८ महिन्यांची सक्त कारावासाची शिक्षा झाली. त्यातून ते मुक्त झाले आणि घरी आल्यावर काही दिवस विश्रांती घेऊन बाबामहाराजांच्या मृत्युपत्राच्या व्यवस्थेच्या कामाला लागले.

बाबामहाराजांना पत्नी आणि एक मुलगी शांताक्का होती पण वारस नाही म्हणून त्यांनी दुसरं लग्न ताई महाराजांशी केलं. या ताईमहाराज सामान्य घरातल्या. बाबांचा मृत्यू झाला तेव्हा त्या गरोदर होत्या. बाबांच्या मृत्यूनंतर त्यांना मुलगा झाला पण तो दोन महिन्याने वारला. त्यातून हे नसतं लचांड लोकमान्यांच्या मागे लागलं. आता दत्तक घेणं भाग होतं. त्यातच बाईंना क्षयाची लागण झाली असल्याची शक्यता निर्माण झाली त्यामुळे वारस घेण्याचं काम तातडीने हाती घ्यावं लागलं.

बाबामहाराजांच्या घराण्याच्या दोन शाखा कोल्हापुरात होत्या आणि एक औरंगाबादेत. कोल्हापूरच्या शाखेतील मुलांनी आधीच गुण उधळले होते म्हणून बाबांची इस्टेट सांभाळणारा आणि ताईमहाराजांची काळजी घेणारा वारस शोधण्याचं काम लोकमान्यांनी सुरू केलं. तेव्हा कोल्हापूर घराण्याकडून ताईंवर दबाव यायला लागला आणि एक ट्रस्टी नागपूरकरांनाही आमिषं दाखवण्यात आली. कोल्हापूरच्या बाळामहाराजांनी बाबामहाराज गेल्याच्या दुसऱ्याच दिवशीपासून आपले प्रयत्न सुरू केले होते. पण नागपूरकरांना लोकमान्यांच्या विरुद्ध जाता येईना. कुंभोजकरांनी कोल्हापूरकरांना सरळ नाकारलं आणि खापर्डे लोकमान्यांच्या मताविरुद्ध नव्हते. लोकमान्यांनी आपली विश्वासू माणसं पाठवून गुप्तपणे औरंगाबाद जवळच्या निघोनेच्या शाखेच्या मुलांची चौकशी केली आणि ती लहान मुलं त्यांना वारस म्हणून योग्य वाटली म्हणून नागपूरकरांना पुण्यात ठेवून ताई आणि इतर ट्रस्टींना घेऊन लोकमान्य औरंगाबादला पोचले. एका शीख मंदिरात त्यांची सगळ्यांची उतरण्याची सोय केली होती. तिथे दुसरे दिवशी त्या घराण्यातल्या पाच मुलं बोलावण्यात आली. त्यातल्या जगन्नाथला सर्वांनी निवडलं. सभा बोलावली, कागदपत्रांवर सहाय्य करून, साक्षी पुरावे, कागदपत्रांची पूर्णता करून सगळे परत आले. खापर्डे नागपूरला कामानिमित्त निघून गेले.

याआधी नागपूरकरांनी आपला मुलगा बाईच्या ओटीत घालण्याचा प्रयत्न केला पण त्याचं एक बोट अपूर्ण म्हणून तो नाकारला गेला. त्यांना दुसरा मुलगा झाला तेव्हा नाळ कापायच्या आधी वारस म्हणून ताईच्या ओटी तो टाकला तर दत्तकविधान करावं लागत नाही. म्हणून नाळ कापायच्या आधी ताईना निरोप पाठवला तोही वाया गेला तेव्हा नागपूरकरांनी कोल्हापूरच्या बाळ महाराजांचा पक्ष घेऊन मोठं राजकारण केलं. बाळमहाराजांनीही दत्तक जाण्यासाठी खूप युक्त्या लढवल्या. त्यांचं लग्न पुण्यात ताईच्या वाड्यात करायचं ठरवलं पण ट्रस्टी लोकांनी त्याला परवानी दिली नाही. कारण लग्नाच्या आदल्या दिवशी दत्तकविधान गुपचुप पार पाडायचा त्यांचा बेत होता. त्यासाठी त्यांनी लोकमान्यांचे स्नेही भिंगारकरांना ५०० रु.चं आमिष दाखवून लग्न वाड्यात करण्याची परवानगी आणायला सांगितलं. दुसरे दिवशी सकाळी सकाळी भिंगारकरांना आपल्या वाड्यात आलेलं पाहून लोकमान्यांनी सरळ टाचणी लावून फुगा फोडूनच टाकला.. .. ५०० रुपयाचं कसं काय जमतंय तुमचं.. .. असं सरळच विचारलं त्यामुळे तोही बार वाया गेला.

मग नागपूरकरांनी आणखी एक युक्ती योजली. ताई अत्यवस्थ झाल्या तर घाईघाईने त्या मरणासन्न आहेत हे दाखवून लोकमान्यांच्या गैरहजेरीत आपल्या मुलाला नाळ कापायच्या आधीच दत्तक घेण्याचा डाव साधायचा. त्यासाठी एक सिव्हिल सर्जन आणि एक युरोपियन डॉक्टर वश करण्यात आला. वाड्यातल्या वैद्यांनीच ती कामगिरी केली. पण वैद्यबुवांच्या फेऱ्या वाढल्या तेव्हा वाड्यातल्या ट्रस्टींच्या एका कारकुनाला संशय आला.

लोकमान्य तेव्हा बाहेरगावी गेले होते. ते येईपर्यंत त्याने किल्ला लढवला. वैद्यबुवांकडून सगळं सत्य आणि त्यावर त्यांना मिळणारी ५०० रु. ची कमाई त्याला कळल्यावर त्याने वैद्यबुवांना सावध करत, आधी पैसे मोजून घ्या...नाहीतर तुम्हाला छदाम मिळणार नाही असं बजावलं. कारण इस्टेट मोठी असली तरी नगद काहीच नाही हे त्याला माहीत होतं. मध्यरात्री ताईना जोरात कळा येणार, मग हे डॉक्टर्स येणार आणि त्यांच्या खोट्या सर्टिफिकेटवर लागलीच दत्तकविधान पार पडणार असा सगळा कट तयार झाला. पण या सगळ्यांना द्यायला पैसाही खूप लागणार होता. नागपूरकर त्याच्या तजवीजीला बाहेर पडले आणि ते आता येणारच या कल्पनेने ताई विव्हायला लागल्या, त्याबरोबर हा कारकून “अजून पैशाची तजवीज झाली नाही ..आताच कशाला विव्हाता.. ..” असं म्हणाला. त्यामुळे आपलं हेही कारस्थान वाया गेलं हे बाईना कळलं आणि तोही प्रयत्न वाया गेला. तरीही चिवटपणा प्रतिपक्षाने सोडला नाही.

आता परत नवीन बेत झाला. तो म्हणजे लोकमान्यांच्या नकळत १२ जुलैला मध्यरात्री दत्तकविधान पार पाडायचं. त्याआधी बाळमहाराज, त्यांचे बंधू पंडितमहाराज आणि त्यांच्याबरोबर पैलवान, हत्यारे घेतलेले लोक कोल्हापूरहून वाड्यात साळसूदपणे राहायला आले. काही मोजक्या लोकांना रात्री १२ वाजता वाड्यावर येण्याचं आमंत्रण दिलेलं होतं. वाड्यावरचा कारकून आणि उपाध्या पाळतीवर होतेच. काहीतरी शिजतंय एवढंच जाणवत होतं. मग पुढचं नाटक सुरू झालं. ११ वाजता रात्री बाहेरचा दरवाजा बंद झाला. कारकून बाहेर पडायला आणि उपाध्या वरच्या माडीच्या खिडकीत यायला एकच गाठ पडली. त्याने कारकूनाला घरी जा.. .. पण जागत बसा.. असं हळूच सांगितलं. उपाध्यांना दत्तकविधानाची तयारी करायला अचानकपणे सांगितलं गेलं. पण उपाध्या मोठा हिकमती. त्याने दत्तकप्रयोगाची पोथी घरून आणावी लागेल असं सांगून बाहेर जाण्याची परवानगी मिळवली. आणि तो कारकुनाकडे सगळं सांगायला आला. कारकून लोकमान्यांकडे धावला. लोकमान्य तेव्हा सांगलीकरांकडे होते. ते लागलीच बाळासाहेब नातूंना पाठोपाठ यायला सांगून कारकुनाबरोबर वाड्यावर आले. बाहेरून कारकूनाने पहारेकऱ्याला सामान घेऊन आलोय असं सांगून दार उघडायला सांगितलं. आणि त्याने दार उघडल्याबरोबर टाळी वाजवली. एक पाय आत आणि एक पाय बाहेर ठेऊन तो उभा राहिला. त्याबरोबर लोकमान्यांनी आत प्रवेश केला. पहारेकऱ्याचं लोकमान्यांसमोर काहीच चाललं नाही. कारकून बाकीच्या लोकांना बोलवायला पळाला. लोकमान्य वाड्याच्या चौकात आले आणि त्यांनी नागपूरकर अशी जोरात हाक मारली. नागपूरकर बाहेर आले आणि लोकमान्यांना पाहून इतके दचकले की त्यांच्या हातून तांब्या-भांडंच गळून पडलं. तोपर्यंत लोकमान्यांची माणसं आली. सगळा विचका झालेला प्रतिपक्षाला कळला..या तासाभरच्या नाट्यानंतर सगळी माणसं बाहेर पडायला लागली आणि आमंत्रित येऊ लागले. त्यांना बाहेरच्या बाहेर, चार दिवसांनी या, असं म्हणून परत जायला सांगितलं. यानंतर अतिशय हीन पातळी गाठली गेली. ती म्हणजे ताईमहाराजांनी साक्ष देतांना लोकमान्यांनी गैरवर्तन केलं असं सांगितलं. कोर्टाने सुध्दा ते मान्य केलं नाही.

आता ताबडतोब दत्तक घेणं याशिवाय लोकमान्यांना पर्याय राहिला नव्हता. तो त्यांनी पूर्ण केला.

औरंगाबादला दत्तक विधान पार पडल्यावर, सर्व मंडळी घरी गेल्यावर ताईमहाराज नागपूरकरांच्या तावडीत सापडल्या. असंतुष्ट पक्षाचं राजकारण, बाईचं मन वळवणं, वारस पसंत नाही अशी त्यांची मनस्थिती निर्माण करणं, हे

सगळं सुरु झालं. त्यासाठी तीन मार्ग त्यांच्यासमोर होते. १. आहे तो वारस अमान्य करायचा. २. बाईनी ट्रस्टींचा अधिकार काढून टाकायचा आणि त्या स्वतंत्र आहेत असं जाहीर करायचं. ३. दुसरा वारस घ्यायचा. नागपूरकरांनी बाईना त्यावेळचे दक्षिणेतले सरदारांचे एजंट अॅस्टीन यांच्याकडे नेलं. त्यांच्याकडून लोकमान्यांविरुद्ध बोलण्याचा पाढा पढवून घेतला होता. तो बाईनी जशाचा तसा साहेबांपुढे ओकला. अॅस्टीन पक्के ब्रह्मण द्रष्टे. त्यातून अँग्लोइंडियन. लोकमान्यांबद्दल द्वेष असलेले. लगेच लोकमान्यांविरुद्ध खटला सुरु झाला.

त्यानंतर खटल्यांची मालिकाच सुरु झाली. सेशन कोर्ट, हायकोर्टापर्यंत खटला चढत गेला आणि लोकमान्यांना कोर्टाच्या पायऱ्या चढाव्या लागल्या. करंदीकरांनी लोकमान्यांच्या बाजूने केस लढवली. प्रतिपक्षाच्या पढवून आणलेल्या विकत आणलेल्या साक्षीदारांना खोटं ठरवण्यात लोकमान्यांचं रक्त आटलं. पैसा नाहक खर्च होत होता. प्रतिपक्षामुळे आणि हेकट द्वेषी गोऱ्या अधिकाऱ्यांमुळे एवढा त्रास होऊनसुद्धा शेवटी निकाल लागला तो लोकमान्यांच्या निर्दोष असल्याच्या कोर्टाच्या निर्वाळ्याने. आनंद दाखवण्याएवढीही ताकद लोकमान्यांना त्यावेळी राहिली नव्हती.

ताईमहाराजांचे वकील बळवंतराव नागपूरकर यांचे पुतणे श्रीपाद हे नेहमी ताईमहाराजांच्या वाड्यावर खेळायला जात. तेव्हा एकदा धिटार्ईने त्यांनी ताईमहाराजांना विचारलं.....आपण टिळकांशी का हो भांडता?.. ..तर ताईमहाराज उत्तरल्या..“ खरं तर टिळकांनी माझं काहीच वाकडं तर केलं नाहीच पण वाड्यातून सुतळीचा तोडाही नेला नाही. पण एक गोष्ट मात्र आड आली. ते अत्यंत हट्टी आहेत. मी पडले अभिमानी! ते माझ्यापुढे येऊन उभे राहतील आणि मला, “ काय महाराज, काय चालले आहे असे म्हणतील तर मी पुढे होऊन त्यांचे पाय धरीन आणि ते सांगतील त्यास रुकार देईन. पण मी होऊन प्राण गेला तरी माघार घेणार नाही.”

अशा रीतीने हे प्रकरण संपलं. त्याचा दुसरा भाग म्हणजे जगन्नाथमहाराजांचे सर्व उत्पन्न हे मूळ आपल्या देणगीचे आहे असं म्हणून १८७६ च्या एका कायद्याच्या आधारे बाळामहाराज आणि कोल्हापूरकर छत्रपती यांनी मिळून मुंबई सरकारला आपल्यात सामील करून मुंबई हायकोर्टाकडे एक अर्ज दाखल केला होता. हायकोर्टाकडल्या या अर्जाच्या बाबतीत लोकमान्यांनी एक कैफियत तयार केली. १५ दिवस खपून उत्कृष्ट कायदेपंडिताप्रमाणे त्यांनी ही कैफियत तयार केली होती. आणि जगन्नाथ महाराजांच्या वकीलांनी तो दावा जिंकला. १९२० साली २१ जुलैला हायकोर्टाने लोकमान्यांच्या बाजूने निकाल दिला त्यानंतर दहा दिवसांनीच १ ऑगस्टला लोकमान्यांचा कैलासवास झाला.

राजद्रोहाचे खटले

मंडाले

लोकमान्यांवर राजद्रोहाचा दुसरा खटला भरला गेला, त्याला कारण काहीच नव्हते. केसरीतले अग्रलेख. लोकमान्यांना फादर ऑफ अनरेस्ट समजलं जातं. झोप उडाली होती इंग्रजांची. काय करावं आणि या माणसाला आत घालून त्याची लेखणी बंद करावी हे सरकारला कळेनासं झालं होतं. या माणसाला काही भीती म्हणून नव्हतीच. निद्रिस्त सिंहाला जसा हा वीरपुरुष जागं करत होता, तसाच सरकारच्या गुहेत शिरून त्याचा जबडा उघडायचा प्रयत्न करत होता. सरकार इतर वृत्तपत्रांना इशारा वगैरे देत असे पण केसरीला नाही. कारण त्यावर ते टपूनच बसले होते. तेव्हा लॉर्ड सिडनेहॅमनी आपल्या जबाबदारीवर लोकमान्यांना अटक करायचं ठरवलं. लोकमान्यांची क्रांतिकारक चळवळ थांबवणं जरूर आहे असं त्यांना वाटलं. भारतात त्यावेळी एवढ्या चळवळी आणि दंगे चालू होते, लाला लजपतराय, अरबिंदबाबू अशी अनेक जहाल पक्षाची आणि नेमस्तांकडची अनेक मंडळी सरकारला धारेवर धरत होती. त्याचवेळी मुझफ्फरपूरला बॉम्बस्फोट झाले. त्याचे पडसाद केसरीत उठले आणि त्या अग्रलेखावरून सरकारला निमित्त मिळालं.

२३ जून १९०८ साली मुंबई सरकारने लोकमान्यांवर खटला भरण्यास परवानगी दिली. मुख्य प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेट अॅस्टन यांच्यासमोर फर्याद दाखल झाली. फर्यादीत म्हटलं होतं, १२ मेच्या अंकात टिळकांनी “ देशाचे दुर्दैव ” या लेखामध्ये लोकांमध्ये सरकारबद्दल द्वेष आणि अवमानबुद्धी जागृत केली. हा राजद्रोह झाला. तरी १२४अ आणि १५३अ या कलमांखाली इन्साफ होऊन टिळकांना योग्य ती शिक्षा व्हावी. त्याबरोबर वेगाने चक्रं फिरली. लोकमान्यांना याचा सुगावा लागलेला होता, म्हणून आपणच मुंबईला जाऊन राहावं असं त्यांनी ठरवलं आणि एक आठवडा आधी ते मुंबईला आले. मुंबई स्टेशनवरच एक गुप्त पोलीस त्यांच्या कानाशी लागला आणि त्याने तुम्हाला अटक होणार आहे असं सांगितलं. सरदारगृहात ते उतरले. आणि वॉरंटवर सही झाल्याची बातमी येऊन पोचली. “ ज्या राष्ट्राला प्रतिकार करण्याचं सामर्थ्य नाही, त्या दुर्बल राष्ट्राच्या पुढान्याला असली बातमी कळून तरी उपयोग काय? ” असं लोकमान्य म्हणाले. जेव्हा पोलीस आले तेव्हा पोलिसांनाच त्यांनी एवढा ५ तास उशीर का झाला? मला जामीन तरी मिळवता आला असता असं म्हणून सरकारचा विचार तो वेळ त्यांना मिळू नये असाच होता हे त्यांच्याच लक्षात आणून दिलं.

लगेच सांकेतिक भाषेत ही अटकेची बातमी तारेने पुण्याला घरीही कळली आणि उद्या सकाळी वाड्यावर झडती होणार आहे हेही त्यांना कळलं. सकाळी झडती सुरू झाली. खूप शोधून हत्यारं, बॉम्बस्फोटाचं सामान असं काहीच मिळालं नाही, पण शेवटी एका शिपायाला एका शिपायाला उघडे ड्रॉवर शोधत असतांना सटरफटर कागदांमध्ये बॉम्ब बनवायचं कार्ड सापडलं आणि त्याची अगदी “ युरेका ” ची अशी अवस्था झाली. हर्षवायूने वेडा व्हायचा तो राहिला होता. कारण तो कागद लोकमान्यांच्या हस्ताक्षरात होता. सिंहागडावरही छापा पडला, पण हाती काही लागलं नाही. शेवटी १३ जुलैला खटला सुरू झाला. खूप जबाब्या, उलटतपासण्या, बचाव-फर्यादी पक्षाकडून आरोप-प्रत्यारोप होऊन काम संपलं. लोकमान्यांनी ८ दिवस स्वतःचा बचाव स्वतःच केला. (तो बचाव सविस्तर वाचतांना लोकमान्यांच्या प्रज्ञेची प्रगल्भता लक्षात येते. त्यांची ओजस्वी भाषा, मुद्देसूद बोलणं, सगळं वाचत राहावं असंच आहे.) मी जेव्हा अग्रलेख लिहितो, तेव्हा त्या विषयावरचा अभ्यास करून लिहितो. बॉम्बस्फोटावर लिहायचं तर त्याचं पुस्तक मी मागवलं. ते पोलिसांना नक्कीच तिथेच मिळालं असणार. शिवाय असं मी काही विघातक कृत्य केलं असतं तर ते बॉम्ब बनवायचे कागद असे उघड्यावर, खुल्या ड्रॉवरमध्ये ठेवले असते का असंच न्यायालयात चिचारलं. १८९८ जुलैच्या २२ तारखेला रात्री १० वाजता शिक्षा सुनावली गेली.

पण काही उपयोग न होता लोकमान्यांना ६ वर्षांची काळ्या पाण्याची शिक्षा झाली. कारण सरकारचं आधीच त्यांना शिक्षा करायचं ठरवलेलं होतं असंच दिसून आलं. न्यायमूर्तींनी तुम्हाला काही सांगायचं आहे का असं विचारल्यावर लोकमान्य म्हणाले, “ज्यूरीने मला दोषी ठरवले तर खुशाल ठरवो. पण मी गुन्हेगार नाही. लौकिक गोष्टींचे नियंत्रण करणारी अशीही एक शक्ती न्यायपीठाहूनही वरिष्ठ आहे. कदाचित ईश्वरी इच्छाच अशी असेल की मला शिक्षा व्हावी. आणि मी शिक्षा भोगल्याच्या कारणानेच मी अंगीकारलेल्या कार्याला उर्जिरावस्था यावी. ”

लोकमान्यांना मागच्या जिऱ्याने खाली उतरवलं. खाली उभ्या असलेल्या मोटारीत चढवलं आणि कुलाबा स्टेशनात आडबाजूला सायडिंगवर स्पेशल ट्रेन उभी होती त्यात चढवलं. आणि सरळ अहमदाबादला नेलं. १० सप्टें.ला अहमदाबादहून हलवलं. आणि पहाटे मुंबईत आणलं. लगेच मुंबई बंदरात हार्डिज बोट उभी होती. त्यात त्यांना बसवण्यात आलं. बोटीच्या कप्तानाला बंदराच्या बाहेर पडल्यावर बंद पाकीट उघडून कुठे जायचं ते लिहिलेलं वाचावं लागलं. आणि बोट रंगूनला पोचली. सरकारने तोपर्यंत त्यांचा १००० रु. दंड माफ केला होता, आणि काळ्या पाण्याची शिक्षा रद्द करून साध्या कैदेची शिक्षा बदलून केलेली होती. रंगूनहून ट्रेनने मंडालेला नेलं. आणि सहा वर्षे लोकमान्य तिथेच राहिले. मध्यंतरी काही दिवस त्यांना मंडालेहून हलवून मेक्टिल्ला इथे हलवलं होतं. लोकमान्य तिथून पाठवलेल्या पत्रात लिहितात, “मी आता मेक्टिल्ला येथे आलो आहे. मेक्टिल्ला हा ब्रह्मी भाषेतला मिथिला शब्दाचा अपभ्रंश आहे अस मानतात. तेव्हा मी आता जनकाच्या नगरीला आलो आहे. पण मला माझी सीता, म्हणजे माझी स्वतंत्रता मिळते की नाही तेवढेच पाहायचे.” (किती हे स्वराज्यासाठी झपाटलेपण!) पण लोकमान्यांनी ईश्वरी इच्छा म्हटलं तेच खरं झालं. या चळवळ्या माणसाला लोकांपासून दूर नेऊन, एका जागी बसवून गीतारहस्य जे लिहून घ्यायचं होतं! २ मार्च १९११ साली गीतारहस्य लिहून पूर्ण झालं.

इकडे मुंबईत हजारो लोक रात्रीच्या भुरुभुर पावसात कोर्टाचा निकाल ऐकायला सकाळपासून रस्त्यावर उभे होते. त्यांना शेवटपर्यंत लोकमान्यांचं दर्शन झालंच नाही. आणि शेवटी सजाही कळली आणि त्यांना नेलेलंही कळलं. दुसरे दिवशीपासून मुंबईत शिक्षेच्या निषेधार्थ दंगा झाला. दुकानं बंद राहिली. सरकारचा धिःकारही झाला. पण तोपर्यंत लोकमान्य लांब निघून गेले होते.

लोकमान्य मंडालेला राहिले. तिथून त्यांना महिन्यातून एक पत्र पाठवायला परवानी होती. ती सगळी पत्रं फार हृद्य आहेत. या पत्रांमधून दिसतो तो एक पत्नीला, मुलांना धीर देणारा कुटुंबवत्सल पती आणि पिता आणि प्राच्य विद्येचा एक अभ्यासू तपस्वी. मुलांच्या शाळेच्या प्रगतीपुस्तकाची चौकशी, पत्नीच्या मधुमेहाची चौकशी, मुलींच्या घरची चौकशी आणि त्यांना हवी असलेली कुठल्या फळीवर ठेवलेली कुठली पुस्तकं, यांची यादी. स्वतःची तब्येत, मधुमेह आणि वजन यांची माहिती. त्यांचे भाचे धोंडोपंत पत्रातून मजकूर लिहित, कागद कापल्यावरून त्यातला मजकूर फाडला आहे हे त्यांच्या लक्षात येई. सरकारची मजकूरावर करडी नजर असे म्हणू त्यांनी सूचना केल्या होत्या.. .. प्रत्येक पुस्तकावर इंग्रजीत नावं लिहा. मजकूर पाठपोट न लिहिता स्वतंत्र कागदावर लिहा म्हणजे मागचा मजकूरही गहाळ व्हायचा नाही. राजकारणावर काहीही लिहू नका.

सत्यभामाबाई ७ जून १२ साली गेल्या. ती बातमी तारेने त्यांना कळली. त्यांनी पत्रात लिहिलं,

“ मनाला फार मोठा धक्का बसला. संकटे आली तर मी ती शांतपणे सोसत असतो. पण खरे सांगतो की या बातमीने हादरून गेलो. आपण हिंदू लोक! तेव्हा नवऱ्याच्या आधी बायको गेली हे व्हायचे तसेच झाले असे लोक म्हणणार. पण तिच्या मरणकाळी मी जवळ नाही. इतकेच नव्हे तर बंदिवासात असावे याचेच दुःख वाटते. हीच भीती मला राहून राहून वाटे आणि तसेच शेवटी घडलेही. माझ्या जीविताचा एक भाग समाप्त झाला. तिच्या तोंडून अखेरच्या इच्छा प्रगत झाल्या, त्या अक्षरशः पाळल्यात. मी नसल्यामुळे मुलांना तिच्या मरणाचे दुःख अधिकच झाले असेल. पण माझा म्हणून निरोप सांगा की, त्यांच्याहून मी लहान होतो तेव्हा माझे आईवडील निवर्तले होते. असल्या संकटाने मनुष्याने स्वावलंबन शिकले पाहिजे. दुःख करीत बसून कालाचा दुरुपयोग करू नये. तिची काय चीजवस्तू असेल त्यांची यादी करा आणि नीट कुलुपात ठेऊन द्या. ईश्वराने तुम्हाला अधिक बळ द्यावे, याहून इतक्या दुरून मी तरी अधिक काय विनवणार ?

लोकमान्यांचा आचारी म्हणून मंडालेत त्यांच्याबरोबर राहिलेल्या वासुदेवराव कुलकर्णींच्या आठवणी तर फारच हृद्य आहेत. तुरुंगात असतांना लोकमान्यांची दिनचर्या काय होती, प्रकृती कशी होती याचं सविस्तर वर्णन कुलकर्णींनी आपल्या आठवणींमधे दिलं आहे. एका दुमजली घरात लोकमान्यांना ठेवलं होतं. वरची माडी २० फूट लांब आणि १२ फूट रुंद होती. जरा पहाटेच लोकमान्य उठत. गादीवर बसून काहीतरी मंत्र म्हणून उठत आणि चूळ भरत. मग गादीवर दीडतास ध्यानस्थ बसत. मग प्रातर्विधी, तोंड धुवून चहा घेत. चहा झाल्यावर लिहिण्यात दंग होऊन जात. ९ वाजता परत खाली येत. भरपूर पाण्याने आंघोळ करत. आंघोळ झाल्यावर गोपिचंदन बाळगायला परवानगी नसल्यामुळे कपाळाला चुलीतली राखच लावत. आणि गायत्रीमंत्र म्हणत. जेवण लवकरच करावे लागे. जेवण अगदी कमी जेवायचे. कारण जे उरेल ते वासुदेवरावांना खायला मिळावं.

वासुदेवराव सक्तमजुरीचे कैदी असल्यामुळे त्यांना जेवायला रोज किडलेली डाळ आणि भिकार तांदूळ मिळत. ती वासुदेवरावानी खारू नये आणि तुरुंगाच्या अधिकाऱ्यांना ते कळू नये म्हणून लोकमान्यांनी रोज ती डाळ आणि तांदूळ चिमण्यांना घालायला सुरुवात केली. त्यामुळे लोकमान्य जेवायला बसले की चिमण्या त्यांच्या अवतीभवती बिनदिवकत येत आणि वासुदेवरावांचे तांदूळ संपवत. पुढे पुढे तर त्या इतक्या धीट झाल्या की लोकमान्यांच्या खांद्यांवर बसायला लागल्या. एकदा एक अधिकारी आला आणि ते दृष्य पाहून चकित झाला. (चिवचिवाट करत लोकमान्यांच्या खांद्यांवर बसलेल्या चिमण्या टिपायला त्यावेळी कॅमेरा नव्हता आणि लोकमान्य तुरुंगात होते म्हणून. नाहीतर ते दृष्य भारताच्या इतिहासात अमर झालं असतं. बाहेरच्या जगात इंग्रजांच्या नजरेत एवढा धगधगता निखारा आणि हृदयात एवढा ममतेचा झरा.) जेवण झालं की शतपावली करत आणि जे लिहायला बसत ते संध्याकाळी उठत. पाच वाजता जेवून घ्यावे लागे. कारण त्यानंतर संध्याकाळी सहा ते सकाळी सहा त्यांच्या खोल्यांना कुलुपे लागत.

रोज कोणीही माणूस त्यांना दिसत नसे. तरीही एक दिवस ते वासुदेवरावांना म्हणाले की आज एक कैदी पळून जायचा प्रयत्न करणार आहे, पण तो पकडला जाणार. आणि त्या रात्री तसंच घडलं. लोकमान्यांना हे आधीच कसं कळलं ते मात्र वासुदेवरावांना कधीच कळलं नाही.

तिसरा राजद्रोह खटला

जुलै १९१६ला बेळगाव आणि नगरच्या भाषणांवरून परत लोकमान्यांवर राजद्रोहाचा खटला भरला गेला पण त्यातून लोकमान्यांची काहीही शिक्षा न होता सुटका झाली. ह्या वेळेलाही इतका नाट्यमय प्रसंग घडला होता की, एखाद्या प्रतिभावान नाटककारालाही सुचला नसता. परमेश्वरासारखा नाट्यनिर्माता दुसरा कुणी नाही. ज्या दिवशी अटक वॉरंट घेऊन पोलीस लोकमान्यांना पकडायला आले तेव्हा लोकमान्यांच्या षष्ठ्यवर्षापूर्तीचा कार्यक्रम केसरीवाड्यात चालू होता. संपूर्ण महाराष्ट्रातून या संत नेत्यासाठी उत्स्फूर्तपणे एक लाख रुपयांची थैली लोकमान्यांना अर्पण करण्याचा समारंभ चालू होता.

चिरोल खटला

ताईमहाराज प्रकरणाएवढंच लोकमान्यांचं रक्त आटवणारं खटला प्रकरण म्हणजे चिरोल खटला. या खटल्याचा खलनायक चिरोल हा लंडन टाईम्सच्या परराष्ट्र विभागाचा मुख्य होता. हे वृत्तपत्र साम्राज्यवादी होतं. इंग्लंडची सत्ता सान्या जगभर असावी हे या वृत्तपत्राचं धोरण होतं. चिरोलचं मुख्य काम परराष्ट्रीय राजकारणाबद्दल लेख लिहिणं हे होतं. परदेशातल्या बातम्या गोळा करण्यासाठी तो जगभर हिंडत असे. लोकांच्यात फिरून, माहिती काढून मग बातम्या तयार करण्यापेक्षा सरकारी रिपोर्ट वाचून त्यात मसाले घालून तो आपला लेख लिहित असे.

बंगालच्या फाळणीवर लेख लिहायला त्याला भारतात पाठवण्यात आलं. ते समालोचन लिहिण्यासाठी तो भारतात फिरला. या प्रवासात सहारणपूरला त्याची आगगाडी अडवण्यात आली. कारण सहारनपूर हे प्लेगचं ठाणं होतं आणि आगगाडीत कुणी प्लेगचा पेशंट नाही ना याची तपासणी सुरु झाली. तो डॉक्टर चिरोलच्या डब्यात आला आणि त्याची नाडी तपासायला लागला तेव्हा संतापलेल्या चिरोलने त्याला जोराचे ठोसे लगावले. डॉक्टराबरोबरचा पोलीस मधे पडला आणि त्याने डॉक्टरला वाचवलं. त्या डॉक्टरने मग फिरीद नोंदवली. चिरोलने लगेच लॉर्ड कर्झनची मदत मागितली, पण काही उपयोग झाला नाही. तेव्हा चिरोलला सपशेल लेखी माफी मागावी लागली. असा हा चिरोल भारतीयांना तुच्छ लेखणारा होता.

मुंबईला आल्यावर चिरोलला मोठंच घबाड मिळालं. मुंबई सरकार आणि कोल्हापूर सरकार यांचं लोकमान्यांशी अतिशय वाकडं होतं. कोल्हापूरकरांचे डोंगरे, सबनीस आणि भास्कर जाधव यांची चिरोलला खूप मदत झाली. त्यांच्याकडून मसाला घेऊन केसरी-मराठाच्या फायलीतून निवडक शब्द आणि उतारे यांचं भाषांतर करून, वाक्यांची मोडतोड आणि फेरजुळणी करून लंडन टाईम्सचा लेख तयार झाला. त्याचं भाषांतर कोल्हापूरकरांनी केलं. ते पुस्तक छापल्यावर लोकमान्यांनी सरळ विलायतेतल्या कोर्टात चिरोलविरुद्ध फिरीद नोंदवली.

दाजी खरे या लोकमान्यांच्या मित्राने विलायतेला न जाण्याबद्दल सुचवलं. पण लोकमान्यांचा अंतःस्थ हेतू सर्वांना नंतरच कळला. या केससाठी घर गहाण ठेऊन लोकमान्य लंडनला गेले. चिरोलच्या पुस्तकातून लोकमान्यांनी ३० वाक्यं निवडून काढली. त्यातील काही त्यांच्या खाजगी आयुष्यावर शिंतोडे उडवणारी होती, तर काही अत्याचाराशी जोडलेली होती. लोकमान्यांचे सॉलिसिटर जॉन्सन यांनी चिरोलविरुद्ध नोटीस बजावली. पण त्या नोटीसीला उत्तर न आल्यामुळे बेअब्रूची फिरीद दाखल झाली. डोंगरे, सबनीसांच्या साक्षीसाठी कमिशन मुंबईत आलं. डोंगरे यांनी साक्षीत सांगितलं की त्यांनीच चिरोलच्या पुस्तकाचं भाषांतर केलं. त्यात स्वतःचा उल्लेख बहुवचनात आणि लोकमान्यांचा उल्लेख एकवचनात केला होता. त्यात चिरोलला महात्मा म्हटलं होतं. त्या पुस्तकाच्या २००० प्रती काढण्यात आल्या. त्यातल्या कोल्हापूरकरांनी ४०० घेतल्या. उरलेल्या पडून होत्या.

चिरोलच्या सहा मुद्यांवर लोकमान्यांनी बेअब्रूची फिरीद केली, ते म्हणजे,

१. हिंदू-मुस्लीम दंग्यांचा फायदा घेऊन टिळकांनी गोरक्षसभा काढली. आणि या चळवळीसाठी मोठ्या दंगली घडवून आणल्या.लोकमान्यांनी हा आरोप नाकारला.
२. इंग्रजी सरकार उलथून टाकायला टिळकांनी आखाडे काढले...लोकमान्यांनी सांगितलं की मराठी माणसाला तालमीची आवड असतेच. तालमीला आखाडा लागतो....हा आरोप म्हणजे त्यांची बेअब्रू.
३. गणपती आणि शिवाजी उत्सव ह्या दोन निमित्ताने धमकीने, धाकदपटशाने टिळकांनी वर्गणी गोळा केली. ...लोकमान्यांनी ते सपशेल नाकारलं. उत्सव करणं म्हणजे दंगे आणि राजद्रोह होत नाही.
४. टिळकांनी दरोडेखोरांकडून पैसा गोळा केला....ही बेअब्रू झाली.
५. ताईमहाराज प्रकरण....यात प्रिन्सीपलने आपल्या बाजूने निकाल दिला आहे असं ते म्हणाले.
६. रँडच्या खुनासाठी चाफेकरांना फाशी तर टिळकांना का नाही....पण टिळकांचा त्यांच्याशी संबंध नाही असं सरकारी वकिलानेच सांगितलं आहे हे लोकमान्यांनी कोर्टाला दाखवून दिलं.

लोकमान्यांच्या बाजूने सायमन आणि चिरोलच्या बाजूने कार्सन केस लढवत होते. या प्रश्नोत्तराच्या वेळी वकिलाने विचारलं की तुम्ही ही फिरीद हिंदुस्थानात का केली नाहीत ? लोकमान्य म्हणाले,

“ चिरोलचं हे पुस्तक तुमच्या सगळ्या साम्राज्यात वाचलं जाईल. म्हणून इंग्लंडच्या कोर्टात लागलेला निकालही साम्राज्यभर होईल. म्हणून मी इथे आलो. ” त्याच्या बदनामीचा सूड घेण्यासाठी आणि चिरोलचे दात त्याच्याच घशात घालण्यासाठी लोकमान्यांनी आपल्या घरावरही तुळशीपत्र ठेवायला मागेपुढे पाहिलं नाही. भारतात हा खटला चालला असता तर चिरोलच्या उचापती जगाला कळल्या नसत्या. कोणत्याही भारतीयविरुद्ध लिहिण्यापूर्वी आता इंग्रजांना विचार करावा लागणार होता.

आपल्या विरुद्ध निकाल लागणार हे लोकमान्यांना माहितच होतं. कारण कार्सनने उघडपणे म्हटलं की टिळकांनी हा खटला जिंकला तर आपल्याला भारतात राज्य करणं कठीण होईल. अनर्थ होईल. खटल्याचा निकाल २१ फेब्रुअरीला संध्याकाळी ६ वाजून १७ मिनिटांनी लागला. चिरोल केसचं लोकमान्यांच्या मनातलं गणित असं होतं,

“ चिरोलवर मी खटला केला ते महायुद्ध सुरू झालं म्हणून! तिथे न्याय मिळेल म्हणून नव्हे. हिंदुस्थानातले जज्ज सरकारच्या मुठीतले. त्यापेक्षा विलायतेतील जज्ज अधिक स्वतंत्र. हा खटला उघडपणे चिरोलविरुद्ध असला तरी सरकारविरुद्धच होता. कारण चिरोलने पुस्तक लिहिलं ते सरकारी गोऱ्या कामदारांनी दिलेल्या माहितीवरूनच लिहिलं. तेव्हा चिरोल हरला तर सरकारची फटफजिती होणार. महायुद्ध चालू आहे तोपर्यंत सरकारला हिंदुस्थानच्या मदतीची गरज आहे. त्या मदतीमुळे हिंदुस्थानवर धडधडीत अन्याय करून असंतोषात आणखी भर घालणं सरकारला परवडणार नाही. या अंदाजाने मी खटला भरायचा विचार केला. महायुद्ध चालू असेपर्यंत खटल्याचा निकाल लागेल असा अंदाज होता. पण आम्ही विलायतेला पोचून पंधरा दिवस होतात न होतात तोच युद्ध संपलं. मी दादासाहेबांना तेव्हाच म्हटलं की आता खात्री समजा की खटला आमच्यावर उलटणार. युद्ध संपल्यावर कोण हिंदुस्थानच्या असंतोषाची पर्वा करतो? ”

लोकमान्यांना या खटल्यासाठी तीन लाख रू. खर्च आला. लोकमान्यांचा हा निकाल ऐकल्यावर टिळक भक्तांनी उत्स्फूर्तपणे फंड गोळा करायला सुरुवात केली. लोकमान्यांना हे इंग्लंडमधे कळल्यावर त्यांनी हा फंड बंद करायला लावला. त्यामुळे ऑगस्टमध्ये सुरू झालेला हा फंड सप्टेंबरमध्ये बंद करण्यात आला. एका भारतीयवर, सरकारने केलेल्या अन्यायाविरुद्ध लढणाऱ्या व्यक्तीसाठी हा फंड अशी यामागे भावना होती. नेमस्तांनी यात एक रूपयाचीही भर घातली नाही.

चिरोल खटला इंग्रजांना धडा शिकवण्याच्या धाडसाचा परमोच्च बिंदु होता.

१९१९ च्या ६ नोव्हेंबरला लोकमान्यांनी लंडन सोडलं. २२ नोव्हेंबरला ईजिप्त बोटीने ते भारतात परतले. सरदारगृहात उतरले. संध्याकाळी शांतारामाच्या चाळीत त्यांचा मोठा सत्कार झाला. १ डिसेंबरला पुण्यात पोचले. भव्य मिरवणूक निघाली. ७ डिसेंबरला त्यांना मानपत्र देण्याचा कार्यक्रम झाला. नेमस्त आणि ब्राह्मणेतर त्यास विरोध करणार असं पत्र रँगलर परांजपे आणि गुप्ते वकील यांच्या सहीने समितीकडे पाठवण्यात आलं. कार्यक्रमाचे संयोजक चिंतेत पडले. त्यांची चिंता लोकमान्यांनीच दूर केली. हे लोक सभेत दंगा करणार अशी बातमी होती, म्हणून लोकमान्यांनी संयोजकांना सल्ला दिला की यांची व्यवस्था वेगळी करा. म्हणजे कोण लोक आहेत ते लगेच कळेल. पण नेमस्त काही आलेच नाहीत.

विलायतेहून आल्यावर लोकमान्यांचा भारतभर दौरा झाला. मद्रास, अमृतसर, सांगलीचं पंचांग संमेलन, जुन्नर, सिंध प्रांताचा दौरा, यात ते व्यस्त राहिले. सिंध प्रांतात त्यांचा भव्य सत्कार झाला. लोकमान्य आपल्या आयुष्यात भारतभर तर फिरलेच, पण त्यांचा सिलोनचाही दौरा झाला. इंग्लंडही झालं. युरोपात मात्र ते गेले नाहीत.

यानंतर मात्र सूर्यास्ताची वेळ जवळ यायला लागली. लोकमान्यांचं वय आता ६४ वर्षे झालं होतं. मधुमेहामुळे कित्येक वर्षे ते सातूच्या पिठावर राहिले होते. बुद्धीचा तल्लखपणा तसाच होता, पण पाय लटपटायला लागले होते. दूरचं दिसणंही कमी झालं होतं. पायात मोजे घाला म्हटलं तर त्यांना ते कबूल नसायचं. हातालाही कुणाचा तरी आधार लागायला लागला होता.

यातच १९२० साल उजाडलं. जगन्नाथमहाराजांचा खटला परत उभा राहिला होता. त्याची कैफियत लिहिण्याचं काम चालू होतं, त्यातच बारीक ताप यायला लागला. खटल्याची सुनावणी १४ जुलैला मुंबईत होती. म्हणून मुंबईला जाणं जरूरीचं होतं. मलेरियाचा ताप सुरू झाला होता. मुंबईत तोही हटेल या विचाराने १२ जुलैला ते मुंबईत आले. सरदारगृहात नेहमीप्रमाणे उतरले. पुढचे दोन दिवस वकिलांना कैफियत समजावून सांगण्यात गेले. ठरल्याप्रमाणे १४ तारखेला सुनावणी होऊन २० तारखेला महाराजांच्या बाजूने निकाल लागला.

बुधवार २० जुलैला दिवाण चमनलाल सहजच लोकमान्यांच्या भेटीला आले होते. लोकमान्यांना किंचित ताप होता, म्हणून ते आपल्या गाडीतून त्यांना फिरायला घेऊन गेले. त्या रात्री लोकमान्यांचा ताप वाढला. तेव्हापासून दुखणं

वाढतच गेलं. बुधवार २० तारखेपासून पुढच्या सोमवारपर्यंत ताप येतच राहिला. त्यातच न्युमोनियाची लक्षणं दिसायला लागली. उजवीकडच्या फुफ्फुसाचा खालचा भाग सुजला. मग कोठाही सुजला. वरचेवर उचकी लागायला लागली. मुंबईभरचे डॉक्टर्स आपापले उद्योग सोडून या थोर पुरुषाच्या सेवेत गुंतले. आठ दिवसात सारी आशा संपली.

त्यांना पाहायला लोकांची रीघ लागली. भाविकांनी आपापल्या परीने श्रद्धेने धर्मकृत्य चालू केली. शनिवारी त्यांना श्वास लागला. शेवटच्या चार दिवसांमध्ये त्यांना भ्रमही झाला. बेशुद्धीत ते लांब लांब व्याख्यानं म्हणू लागले. व्याख्यानात ते म्हणत असत.... २८ जुलैला भ्रमात.... “ १८१८ साली हे असं झालं.... आणि हे १९१८ साल...१०० वर्षांची हिस्टरी...आम्ही हे असे हीन झालो...” ...२९ जुलैच्यारात्री १ वाजता...“ माझी अशी खात्री आहे की हिंदुस्थानाला स्वातंत्र्य मिळण्याखेरीज तरणोपाय नाही.यात घरगुती खासगी आठवणींचा लवलेश नसायचा.

१ ऑगस्टची रात्र सुरू झाली. डॉ. देशमुख, डॉ भडकमकरांनी बाहेर जमलेल्या लोकांना सांगितलं... टिळक आता ईश्वराधिन आहेत. मध्यरात्री १२ वाजून ४० मिनिटांनी या दिव्य तेजस्वी दीपशिखेच्या शरीरातली स्निग्धता संपली. मोठा उल्कापात घडला. महाराष्ट्रभर शोकसंदेश पोचायला लागला. अवघा महाराष्ट्र शोकसागरात बुडाला.

अलौकिक अंत्ययात्रा

लोकमान्यांच्या कैलासवासाची वार्ता कळल्यावर लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी सरदारगृहाकडे यायला लागल्या. सरकारने एक स्पेशल मेल सोडली. त्यादिवशी तिकीट कुणी काढलंच नाही. लोकमान्यांचं शव व्यवस्थितपणे एका चौरंगावर बसतं करून त्यांच्यावर शालजोडी घालून कपाळाला भस्म लावून पुष्पहार घालून सरदारगृहाच्या गॅलरीत आणून ठेवण्यात आलं. लोकांना तिथूनच दर्शन होत होतं. पुढचा प्रश्न होता तो अंत्यसंस्कारांचा. कारण स्मशानाची जागा पुरणारच नव्हती. दुसरी जागा बघायची तर सरकारची परवानगी लागणार होती. मग काहीजण पोलीस कमिशनरांना जाऊन भेटले आणि चौपाटीवर अंत्यसंस्कार करण्याची परवानगी मिळाली तीसुद्धा एका अटीवर. ती म्हणजे त्याउप्पर कुणासाठीही अशी परवानगी मिळणार नाही.

स्मशान यात्रेसाठी लांबचा मार्ग निवडला गेला. अफाट गर्दीत यात्रा सुरु झाली. रस्ते, गॅलऱ्या, गच्छ्या, खचाखच भरल्या होत्या. शवाच्या आसनावर लोक पुष्पवृष्टी करत होते. दिंड्यांमधून लोक भजनं गात चालले होते. यात्रा चौपाटीवर पोचली आणि प्राणहीन देह अग्नीच्या स्वाधीन करण्यात आला. अंत्यसंस्कार संपले.

२ तारखेला रात्री ३ वाजता स्पेशल ट्रेने अस्थी कलश घेऊन लोक सकाळी ७ वाजता पुण्यात पोचले. आगगाडीही फुलांनी सजवली होती. एका रथात पालखीत अस्थी असलेली चंदनी पेटी ठेवण्यात आली. पुण्यातले लोक रथ स्वतः ओढत होते. पालखीमागे लोकमान्यांचे चिरंजीव चवऱ्या ढाळत उभे होते. पालखीवर डेरेदार रेशमी छत्री उभारली होती. रामकृष्णहरीच्या गजराने वातावरण भरून गेलं होतं. रस्ते खचाखच भरले होते. पालखीवर फुलांचे हार दिगाने पडत होते. लोक अनवाणी चालले होते. बोडक्या डोक्याने चालले होते. रडत होते.

दारूवाला पुलाजवळ रथयात्रा आली. आणि सगळी वाद्ये थांबली. हिंदू-मुस्लीम की जय असा मोठा जयघोष झाला. पुणे स्टेशनच्या पश्चिम टोकाने निघालेली रथयात्रा ससून हॉस्पिटल, रास्तेवाडा, रविवारपेठ, असं करत ५ तासांनी गायकवाड वाड्यात आली. लोकमान्यांच्या वाड्यावतल्या माडीवर करंडक नेला. लोकमान्य ज्या खुर्चीवर बसत असत, तिथे करंडक नेऊन उंच केला गेला. त्याचं दर्शन घेऊन लोक माधारी परतले. तोपर्यंत दुपारचे दोन वाजले होते. ८ ऑगस्टला अस्थी प्रयागच्या त्रिवेणी संगमात विसर्जित पावल्या.

ग्लार्निंभवति भारताला एक महात्मा खरोखरच चेतना देऊन गेला. दृढनिश्चयी भीष्मांनी परत एकदा भरतभूमी पाहिली... शिवाजीमहाराजांच्यानंतर परत एकदा रयतेचा राजा येऊन गेला. भास्कराचार्यांच्यानंतर एक गणिती अवतार घ्यायला आला.. ..ऋग्वेदातला एक ऋषि परत एकदा भरतभूमीचं दर्शन घेऊन गेला. कलियुगातल्या राजकारणातला मुत्सद्दी कृष्ण कलियुगातल्या अनेक शिशुपालांशी लढून गेला. ...

लोकमान्यांना सिंहगडावर राहायला फार आवडायचं. आपण आकाशाच्या जास्त जवळ जातो असं वाटतं, असं म्हणायचे. जनतेचे ते राजाच होते, सिंहाची छाती - सिंहाची आदब असलेले, त्याची गर्जना भारतभर घुमली. गडासारखेच कणखर- भक्कम, संकटांच्या वादळ-वारे-पावसात अविचल राहणारे. जनशक्तीला शिवाजी आणि गणेशोत्सवाच्या रूपाने संघटित करून मनाने कणखर बनवणारे. चैतन्याचा अंगारे फुलवणारे. होमरूलची स्थापना करून स्वराज्य “ मिळेल ” च्या कल्पनेचा फुगा फुगवून “मिळवणार च” पर्यंत फुगवणारे. केसरीच्या अग्रलेखांमधून जनता आणि इंग्रज या दोघांना सतत सावध ठेवणारे.

लोकमान्यांना शेवटच्या काही वर्षात आपल्या मागे आपली ही मशाल कुणी तरी हाती घेईल असं वाटत होतं. पण ते घडलं नाही. “ कुणीतरी मुलगा पुढे होईल आणि म्हणेल, की तुम्ही आता म्हातारे आहात. बाजूला सरा. आता मीच तुमची मनीषा पुरी करतो. माझे डोकीवर पाय देऊन वर चढणारा मुलगा मी माझे हयातीत पाहीन असं मला आता वाटत नाही ” असं म्हणाले. पण त्यांची धुरा महात्मा गांधीनी आपल्या खांद्यावर घेतली आणि पुढे चालवली. तसाच तुरुंगवास सोसला, तसाच, लोकसमुदाय गोळा केला. लोकांच्यात चेतना निर्माण केली. थंड गोळा झालेल्या भारतात अग्नी फुलवायची कामगिरी लोकमान्यांनी केली आणि ते स्फुल्लिंग विझून न देण्याचं असिधारा व्रत गांधीजींनी अंगीकारलं.

लोकमान्यांच्या आठवणी जागवतांना प्रत्येकाने, त्यांच्या त्यागाला तोड नाही, त्याच्या अलोट धैर्याला सीमा नाही, त्यांच्या साध्या राहणीला दुसरा कुणीही तुल्यबल नाही, त्यांच्या बुद्धीमत्तेला आव्हान देणारा जगात कुणीही नाही असंच म्हटलं.

पुढे माऊंटबॅटनच्या जागी गव्हर्नर जनरल म्हणून आलेले राजगोपालाचारी आपल्या आठवणी सांगतांना म्हणाले....

“ **No one practised Truth and Ahimsa better than Lokmanya. I always felt that lokmanya and Gandhiji were a strange contradictions of their philosophy.** अहिंसा आणि सत्य यांच्यावर गांधीजींची दृढ श्रद्धा असली तरी, घनघोर सुरू असलेल्या युद्धात कणखरपणे, अविचल मनाने उभ्या असलेल्या नेपोलियनसारखेच ते कठोर असत, त्या उलट अत्यंत आक्रमक, आग्रहक असलेल्या लोकमान्यांचा स्वभाव मात्र कुसुमादपि कोमल होता. माशीला मारलेलंही त्यांना सहन होत नसे. सत्याचा आग्रह धरणारे गांधीजी परिस्थिती पाहून आपल्या मनाला मुरड घालून रणनीती आखत आणि त्याउलट लोकमान्य मात्र प्राण गेला तरी आपला सत्याचा आग्रह सोडत नसत, म्हणूनच त्यांनी मंडालेच्या तुरुंगवासाची शिक्षा झेलली.

अंतर्बाह्य कवीमनाच्या असलेल्या सरोजिनी नायडू लोकमान्यांची आठवण सांगतांना आपल्या लालित्यपूर्ण शब्दांमधे म्हणतात...." **Tilak was the human counterpart of his own rich and rugged landscape that veils the stubborn strength of its formidable mountains with the laughter of streams and the loveliness of woods. "**

त्या उलट अरबिंदोबाबू घोष यांची लेखणी मराठा स्वभावाचं गुणवर्णन करतांना थांबतच नाही. लोकमान्यांचा स्वभाव हा किती मराठा स्वभावाचा आदर्श होता हे सांगतांना ते म्हणतात,

" **Tilak was the very type and incarnation of Maratha character, the Maratha qualities, the Maratha spirit,** but with the unified solidity in the character, the touch of genius in the qualities, the vital force in the spirit which make a great personality readily the representative man of the people. The Maratha race, as their soil and history, have made them, are a rugged, strong, sturdy people, democratic in their every fibre, keenly intelligent, and practical to the very marrow, following in ideas, even in poetry, philosophy, and religion, the drive towards life and action, capable of great fervor, feeling and enthusiasm, like all Indian people, but not emotional idealist: having in their thought and speech always a turn for strength, sense, accuracy, lucidity, and vigour, in learning and scholarship, patient, industrious, careful, thorough and penetrating, in life simple, hardy and frugal, in their temperament courageous, pugnacious, full of spirit, yet with a tact in dealing with hard facts and circumventing obstacles, shrewd, yet aggressive diplomatist, born politician, and born fighters.

गांधीजीनी म्हटल्याप्रमाणे लोकमान्य सर्वार्थाने डेमोक्रेट होते. डेमोक्रेसी म्हणजे बाय द पीपल, ऑफ द पीपल, फॉर द पीपल. ते लोकांचे, लोकांसाठी आणि म्हणूनच लोकमान्य होते.

घटनाक्रमांची सनावळी

२३ जुलै १८५६ ला रत्नागिरीत गोऱ्यांच्या वाड्यात जन्म. १८६४ साली मुंज. १८६६ मध्ये रत्नागिरी सोडून पुण्यात. पत्र्या मारुतीजवळच्या दोन नंबरच्या शाळेत दाखल. १८६६ मध्येच आईचे निधन.

१८७१ मध्ये वैशाखात लाडघरच्या तापीबाई बाळ यांच्याशी विवाह.

१८७२ साली वडील गंगाधरपंत यांचे जलोदराने निधन. त्याच वर्षी डिसेंबरमध्ये मॅट्रीक पास.

१८७३ मध्ये डेक्कन कॉलेजात प्रवेश.

१८७५ सालचे पहिले सहा महिने मुंबईच्या एलफिन्स्टन कॉलेजात प्रवेश.

१८७६ मध्ये बी.ए. आणि १८७९ मध्ये एल. एल. बी ची परीक्षा पास. त्याआधी एम. ए. ची परीक्षा दिली पण नापास झाले. कॉलेजमध्ये आगरकर-टिळक मित्र होते.

१८७९ साली दोघांनी शिक्षणक्षेत्रात काम करण्याचे ध्येय निश्चित केले. सप्टेंबरमध्ये विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांची भेट घेतली.

१ जानेवारी १८८० साली तिघांनी न्यू इंग्लीश स्कूलची स्थापना केली. आणि शिक्षकाचा पेशा स्वीकारला. २ जानेवारीला ही शाळा मोरोबादादांच्या वाड्यात सुरु झाली. या तिघांशिवाय वासुदेवशास्त्री खरे, माधवराव नामजोशी, आणि संस्कृत पंडित नांदर्गीकर त्यांना सामील झाले. आपली एम. ए. ची परीक्षा देऊन आगरकर त्यांना नंतर जाऊन मिळाले.

१ जानेवारी १८८१ ला या चालकांनी केसरी आणि मराठा सुरु केला. केसरी साप्ताहिक असे आणि मराठा इंग्रजीमध्ये निघे.

त्याच वर्षी कोल्हापूरच्या माधवराव बर्व्यांनी टिळक-आगरकरांविरुद्ध अबुनुकसानीचा दावा लावला. १७ जुलै १८८२ मध्ये या खटल्याचा निकाल लागून टिळक-आगरकरांना चार महिन्यांची साध्या कैदेची शिक्षा झाली. त्यात त्यांना १९ दिवसांची सूट मिळून दोघे बाहेर आल्यावर आगरकरांनी “ डोंगरीच्या तुरुंगातले १०१ दिवस ” हे पुस्तक लिहिले.

२४-१०-१९८४ रोजी डेक्कन एजुकेशन सोसायटीची स्थापना.

१८८५ च्या आरंभी फर्ग्युसन कॉलेजची स्थापना.

२८ डिसेंबर १८८५ साली इंडियन नॅशनल काँग्रेसची स्थापना सर अॅलन ह्यूम यांच्या प्रेरणेतून पुढाकारातून झाली.एलियम वेडबर्न आणि जॉन जार्डिन हेही त्याच्याबरोबर होते.

१५-१२-९० साली सोसायटी सोडली आणि चरितार्थासाठी लॉ क्लासेस सुरु केले.

१८९१ च्या सप्टेंबरमध्ये केसरी-मराठाची मालकी लोकमान्यांकडे आली.

१८९१ ऑक्टोबरमध्ये पंचहौद मिशनचे चहा प्रकरण हे, पुण्यात, गोपाळराव जोश्यांनी उठवलेलं वादळ लोकमान्यांना बहिष्कृत होण्याच्या झळा तापवून गेलं.

१८९१ मध्ये हिराबागेत वेदकालनिर्णय संबंधाने लोकमान्यांचे भाषण झाले.

१८९३ मध्ये त्या भाषणाला निबंध रूप मिळून “ ओरायन ” या पुस्तकाची निर्मिती झाली.

१९-८-९३ ला मुंबईत हिंदू-मुसलमान दंगा झाला.

१८९३ च्या फेब्रुवारीत येवल्याला हिंदू-मुसलमान दंगा झाला. लोकमान्यांनी स्वतः जाऊन दंगलीची माहिती घेतली.

१८९३ मध्ये सार्वजनिक गणपती उत्सवाला सुरुवात केली.

१८-५-९५ ला कायदेमंडळावर निवडून आले.

जून १८९५ ला गोपाळ गणेश आगरकरांचा स्वर्गवास झाला. त्यांच्यावर केसरीमधून अग्रलेख लिहितांना लोकमान्यांच्या डोळ्यांमधून अविरत अश्रूधारा वहात होत्या. ज्या मजकूरासाठी त्यांना एरवी एक तास लागत असे त्या मजकूरासाठी त्यांना त्या दिवशी चार तास लागले.

१८९५ चा उत्तरार्ध आणि १८९६ चा पूर्वार्ध यात पुण्याला प्लेगच्या साथीने ग्रासले. त्यातच सरकारने रॅन्ड या सातारच्या कलेक्टरला रोगाची परिस्थिती नियंत्रणात आणण्यासाठी पाठवले. पण त्यांच्या सोलजर्सनी पुण्यात दडपशाहीचे थैमान घातले, लोक त्यांच्या जुलुमाला, जाचाला अतिशय कंटाळले.

डिसेंबर १८९६ मधे कलकत्याला झालेल्या काँग्रेसच्या सभेत दादाभाई नवरोजी यांनी स्वराज्य या शब्दाचा प्रथम उच्चार केला. आणि स्वराज्य, स्वदेशी, बहिष्कार आणि राष्ट्रीय शिक्षण या चतुःसूत्रीवर सभा गाजली.

२२-६-१८९७ मधे व्हिक्टोरिया राणीच्या कारभाराला साठ वर्षे झाल्याबद्दल पुण्यात गणेशखिंडीतल्या गव्हर्नर बंगल्यावर समारंभ साजरा जाला. त्या रात्री रॅन्ड घरी परत जात असतांना त्याचा खून झाला.

२७ जुलै १८९७ लोकमान्य मुंबईला गेले असतांना राजद्रोहाच्या गुन्हाखाली त्यांना अटक झाली. ४ ऑगस्टला जामीन मिळाला. खटल्याच्या पूर्वतयारीसाठी ते पुण्यात आल्यावर त्यांचे परममित्र बाबामहाराज महामारीने आजारी पडले आणि ७ तारखेला गेले. त्यांच्या मृत्यूपत्राची व्यवस्था करणे आणि ही कामे त्यांना करावी लागली. महाराजांच्या दौलतीचे ट्रस्टी म्हणून लोकमान्यांनी त्यावर सही केली.

८ सप्टेंबर १८९७ ला राजद्रोहाचा खटला उभा राहिला आणि लोकमान्यांना १८ महिन्यांची सक्तमजुरीची शिक्षा झाली. तुरुंगात त्यांना सूत रंगवण्याचं काम देण्यात आलं. आधी डोंगरी, मग भायखळा, मग पुण्याला येरवड्यात त्यांना ठेवलं.

१९०१ सालच्या मे महिन्यापर्यंत लोकमान्यांनी “ आर्किटिक होम इन द वेदाज ” या पुस्तकाचा कच्चा आराखडा लिहून पूर्ण केला.

१९०१ सालपासून ताईमहाराज प्रकरणातील कोर्टकचेऱ्यांना सुरुवात झाली. ताईमहाराजांनी अॅस्टनकडे लोकमान्यांविरुद्ध पहिली तक्रार गुदरली. तेव्हापासून फर्स्टक्लास कोर्ट-सेशन कोर्ट- हायकोर्ट असा पायऱ्यांनी लोकमान्य आपल्याविरुद्ध केलेल्या आरोपांविरुद्ध लढत राहिले. २३ सप्टेंबर १९०१ पासून, पुढे हायकोर्टाने त्यांना निर्दोष म्हणून ३ मार्च १९०४ ला सोडून देईपर्यंत लोकमान्यांनी अत्यंत कठीण परीक्षेला सामोरे जात जय मिळवला. २४ मार्चला त्यांच्या या विजयाबद्दल रे मार्केटमध्ये मोठी सभा झाली आणि शेकडो अभिनंदनपर तारा आणि लोकांच्या सदिच्छा यांचा त्यांच्यावर वर्षाव झाला. त्या खटल्यापायी त्यांना ६०००० रुपये खर्च आला. पण जगन्नाथमहाराजांना खरा वारस म्हणून मान्यता मिळाली आणि लोकमान्य आपल्या मित्राला दिलेल्या वचनानुसार मुक्त झाले. हायकोर्टाने त्यांना दोषमुक्त तर केलेच पण सरकारी बॅरिस्टरकडून त्यांच्यावर केलेले सर्व आरोप मागे घेतल्याचे तोंडी वदवून घेऊन आपल्या कागदांवर त्यांची नोंद करून ठेवली. प्राण जाए पर वचन न जाए या व्रताला ते जागले. लोकमान्यांना या खटल्यात आधी दीड वर्षे सक्त मजुरी आणि हजार रू. दंड नंतर तो कमी होऊन सहा महिने सक्त मजुरी आणि पुढल्या कोर्टात दोषमुक्त अशा शिक्षांना सामोरे जावे लागले.

१९०१ साली काँग्रेसचे कलकत्ता येथे अधिवेशन झाले. तिथे लोकमान्यांची विवेकानंदांबरोबर भेट झाली.

१९०१ सालच्या फेब्रुअरीमध्ये लोकमान्यांचा तरुण मुलगा विश्वनाथ याचा प्लेगने मृत्यू झाला.

२०-७-१९०५ ला कर्झनने बंगालची फाळणी केली.

१९०६ साली कलकत्याच्या काँग्रेस अधिवेशनात दादाभाई नवरोजी यांनी होमरूल - सेल्फ गव्हर्नमेंट असले इंग्लीश शब्द न वापरता स्वराज्य या संस्कृत शब्दाचा वापर प्रथम केला.

९-५-१९०७ ला सरकारने लाला लजपतरायना अचानक अटक करून मंडालेला नेऊन ठेवलं. त्यामुळे सारा भारत खवळला.

२६ डिसेंबर १९०७ सालची सुरतची काँग्रेस सभा ही लोकमान्यांच्या आयुष्यातली अत्यंत वादळी आणि ऐतिहासिक सभा ठरली. प्रचंड मान्यामान्या, खुर्च्या फेकणं वगैरे गोंधळात नेमस्त विरुद्ध जहाल यांच्यात मारामारी होऊन सभा संपली. लोकमान्य व्यासपीठावर अविचलपणे नेमस्तांकडून होणारा हल्ला झेलत निश्चल उभे होते. त्यावेळी इंग्लीश पत्रकार नेव्हीन्सन हा सभेचा वृत्तांत घेण्यासाठी तेथे आला होता. लोकमान्यांचे हे अलोट धैर्य पाहून तो म्हणाला “ दॅट इज द मॅन ” हा खरा पुरुष.

२४ जून १९०८ ला लोकमान्यांना अटक.

२२ जुलै १९०८ या दिवशी, लोकमान्यांच्या ५२ व्या वाढदिवसाच्या दिवशी काळ्या पाण्याची सहा वर्षांची शिक्षा झाली. २३ सप्टेंबर १९०८ ला ते मंडालेतच्या तुरुंगात जाऊन दाखल झाले. १९१० साली त्यांनी मंडालेमध्ये “ गीतारहस्य ” लिहायला सुरुवात केली आणि १९११ च्या फेब्रुअरीत संपवले.

७ जून १९१२, या दिवशी लोकमान्यांच्या पत्नी सत्यभामाबाई यांचे निधन झाले.

९ जून १९१४ या दिवशी मंडालेची शिक्षा संपवून ते बोटीवर चढले आणि १७ जून ला पुण्याच्या आपल्या घरी पोचले.

१९१४ च्या डिसेंबरमध्ये लोकमान्यांचा स्वतःचा पक्ष अॅनी बेझंटबाईच्या पुढाकाराने काँग्रेस पक्षात विलीन होण्याच्या हालचालींना वेग आला.

१९१५ च्या सप्टेंबरमध्ये बेझंटबाईच्या मनात होमरूलची कल्पना आली आणि त्याच साली बेळगावमध्ये होमरूलची रीतसर स्थापना झाली.

१४-११-१५ ला लोकमान्यांचे लंडनमधील सॉलिसिटर डोनर जॉन्सन यांनी चिरोल विरुद्ध फिर्याद दाखल केली.

२३ जुलै १९१६ ला लोकमान्यांच्या षष्ठ्यब्दीनिमित्त अण्णासाहेब पटवर्धन यांच्या हस्ते लोकमान्यांचा सत्कार आणि १ लाख रुपयांची थैली आणि मानपत्र त्यांना अर्पण. त्याच दिवशी लोकमान्यांवर तिसरा राजद्रोहाचा खटला दाखल, पण त्यातून निर्दोष सुटका.

१९१६ डिसेंबरमध्ये लखनौला काँग्रेसचे अधिवेशन लखनौ करार म्हणून प्रसिद्ध. मुसलमानांचा भारतबाह्य ओढा कमी व्हावा आणि त्यांनी भारतनिष्ठ व्हावे म्हणून सवलती.

२३ सप्टेंबरला चिरोल केससाठी लंडनला रवाना.

२९-२-१९ ला चिरोल केस लोकमान्य हरले.

६-११-१९१९ ला लोकमान्य परतीच्या प्रवासाला लागले.

भारतात परतल्यावर परत दौरे सुरू.

१४-२-१९२० ला सांगलीत ज्योतिष संमेलनाचे अध्यक्ष म्हणून हजर.

जुलै २० पासून लोकमान्यांना बारीक ताप येऊ लागला. तो मलेरिया ठरला. आणि दुखणे वाढत गेले. न्युमोनिया, भ्रम, पोट फुगणे अशा क्रमाने तब्येत बिघडत गेली.

जुलै ३१ च्या मध्यरात्री १२ वाजून ४० मिनिटांनी , १ ऑगस्टला लोकमान्यांची प्राणज्योत मालवली.

सत्यभामाबाई टिळक

ई साहित्य प्रतिष्ठान

लोकमान्य टिळक, छत्रपती शिवाजी महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणजे महाराष्ट्राची महारत्ने. केवळ महाराष्ट्रच नव्हे तर संपूर्ण भारताच्या भविष्यकाळाला वळण द्यायचे काम या लोकांनी केले. यांचे कार्य वाचताना भक्तीभाव तर असावाच, पण यांच्यासारखेच काही, निदान आपल्याला झेपेल इतपत निर्माण करण्याचा ध्यास मनात निर्माण व्हायला हवा. यांची चरित्रे वाचून स्फूर्ती येते, जोश येतो. त्यातून भविष्यकाळ घडवण्याची, निदान त्यात खारीचा वाटा उचलण्याची ऊर्मी निर्माण होते. म्हणून तर ई साहित्य प्रतिष्ठान अशा ऐतिहासिक पुरुषांची चरित्रं इंटरनेटवर विनामूल्य प्रसारित करण्यावर भर देते.

इंटरनेट हे भविष्याचे माध्यम आहे. आपली संस्कृती, आपला वारसा आणि आपली भाषा यांची ओळख येणार्या पिढ्यांना व्हायला हवी तर ते सर्व इंटरनेटवर ठेवायला हवं. आपल्या भाषेतली पुस्तकं इथे हवी. तरुणांच्या मोबाईलवर त्यांना स्थान मिळायला हवं. त्यांचा घरोघरी प्रसार व्हायला हवा. त्यासाठी ही सारी खटपट चालू आहे.

त्यात आपला सहभाग हवा आहे. पैसे नकोत. वेळही नको. फक्त दोन गोष्टी करा.

एक : आपण वाचलेल्या पुस्तकांबद्दल प्रतिक्रिया द्या. या कार्याबद्दल आपलं मत कळवा.

दोन: आपल्या ओळखीच्या दहा मराठी साक्षर लोकांचे ई मेल पत्ते आम्हाला कळवा.

आमचा पत्ता : esahity@gmail.com

आपले नम्र

ई साहित्य प्रतिष्ठान

www.esahity.com

www.esahity.com